Марко Вовчок

ЗНАМЕНИТІ УКРАЇНЦІ

FOLIO

SHOUT
SHARE
IT

Annotation

Марка Вовчка (літературний псевдонім Марії Олександрівни Вілінської, 1833—1907) справедливо називають літературною донькою Т. Шевченка. Твори письменниці відіграли провідну роль у становленні української реалістичної прози. Найвищого ідейно-художнього рівня досягає Марко Вовчок у зображенні трагічної долі жінки-кріпачки, яка в тогочасному суспільстві зазнала найбільшого приниження і безправ'я. За словами І. Франка, «з простотою, красою й ніжністю її мови й стилю в'яжеться нерозривно її ніжна любов до всіх нещасних і страждущих, а особливо до найбідніших між бідними – до жінок…»

- Т. Панасенко
  - Щасливе нещасливе дитинство
  - Харківський пансіон
  - У багатої тітки
  - Своя сім'я
  - Життя в Києві
  - Немирів
  - Початок творчості
  - Петербург
  - За кордоном
  - Мандри-мандри…
  - Париж
  - Італія
  - Знову Париж
  - Смерть друга
  - У Росії
  - Дмитро Писарев
  - Переклади
  - Михайло Лобач-Жученко
  - Онук? Син!
  - Переїзд
  - Ставрополь
  - Абрау-Дюрсо
  - У Ставрополь
  - В Україні. Доля Богдана
  - Микола Чернишевський
  - Сумніви щодо авторства
  - Знову за роботою
  - Спокій і праця
  - Страшенно тяжкий час…

- ○ Останні місяці
- ○ Пам’ять

Т. Панасенко
Марко Вовчок

Яке величне, прекрасне створіння ця жінка.

Тарас Шевченко

Це талант сильний, чудовий.

Микола Чернишевський

Щасливе нещасливе дитинство

«Багато років минуло відтоді, люба дитино моя, коли я в цей же час тримала маленьку новонароджену дівчинку на руках своїх… Мати моя, ця свята жінка, поділяла зі мною цілком моє щастя – і скільки любові, турботи й надій стріло тебе при появі на світ Божий…» – писала мати письменниці дочці у листі до дня її народження.

Народилася Марія Олександрівна Вілінська (відома в літературі під псевдонімом Марко Вовчок) 10 грудня 1833 року в маєтку Єкатерининське Єлецького повіту Орловської губернії у збіднілій дворянській родині. Її батько, Олександр Олексійович Вілінський, був армійським офіцером, мати, Парасковія Петрівна Данилова, походила із дворянського роду. Маєтком Єкатерининське на той час управляла по смерті чоловіка бабуся новонародженої, Марія Олександрівна Данилова, за першим чоловіком – Шаталова, а за родинними легендами – литовська князівна Радзивілл, яку свого часу викрав у батьків армійський офіцер Шаталов, щоб потім побратися. Тож у жилах Марії текла українська, російська й литовська кров. Батько Марії Вілінської походив із Чернігівщини. Коли їй виповнилося три роки, батька перевели з Сибірського гренадерського полку до Тульського гарнізонного батальйону, що дало йому змогу частіше бувати вдома, з дружиною й дітьми, а Парасковії Петрівні – частіше навідувати чоловіка. Він любив українські пісні й навіть записував їх у збірник з нотами, а часом і сам складав музику. Друзі Олександра й Парасковії Вілінських знали їх завжди лагідними, привітними і веселими.

У 1840 році Олександр Олексійович через хворобу пішов у відставку «з нагородженням чином підполковника, з мундиром та пенсіоном на дві третини жалування». У червні цього ж року батько помер, а мати з сином Валеріаном та дочкою Марією переїхала до маєтку своєї двоюрідної сестри Варвари Дмитрівни Писаревої. Діти Вілінських залишились без батька дуже рано – Марії минав усього сьомий рік, а двоє менших братиків були ще зовсім маленькі. У сестри мати, переживаючи втрату чоловіка, присвячувала весь свій час вихованню дітей. Парасковія Петрівна чудово знала музику й мови, зокрема французьку, а тітка ще й розмовляла англійською. Допитлива, гостра на розум, Марія швидко й легко вчилася. Але батькова смерть забрала з собою і спокій, і щасливе сімейне життя. Мати, боячись залишитися без надійного чоловічого плеча з малими дітьми, у 1842 році вийшла заміж удруге – за відставного унтер-офіцера Д. Дмитрієва,

людину сумнівної репутації, який виявився гульвісою й жорстоким деспотом-самодуром. Отже, не дочекалася вона ні захисту, ні підтримки: шлюб виявився невдалим. Вітчим зненавидів чужих дітей, знущався з дружини. Особливо жорстоким він був до кріпаків, тому немало їх мусило рятуватися втечею. Завзятий картяр, п'яниця й гульвіса, він за короткий час прогайнував не тільки свої статки, а й маєток Вілінських. Родичі Парасковії Петрівни не прийняли до свого кола її нового чоловіка й посварилися з нею. Дмитро Вілінський згадував про вітчима: «Пам'ятаю бурхливі сцени вітчима, пам'ятаю, коли з'явилася моя зведена чорнява сестричка (вітчим був брюнет, а наш батько блондин, і ми всі троє – блондини); пам'ятаю, як ми зростали, як вітчима хотів убити наш кріпак Михайло-кравець; і можу потвердити, що від дня свого від'їзду сестра Марія Олександрівна жодного разу не була в Єкатерининському, у матері, і для побачення з нею мати сама їздила в Харків та в Орел».

Харківський пансіон

У 1845—1846 роках, близько півтора року, Марія виховувалася в одному з приватних пансіонів Харкова. Тоді їй виповнилося вже одинадцять років. Це була гарна дівчинка з великими сірими очима й довгою русою косою. Недаремно стара куховарка Вілінських розповідала усім, що панночка Марія розумниця й красуня. Вихованки пансіону з самого початку поставилися до дівчини дещо зверхньо. А от першокласниці відразу вподобали добру, приязну і співчутливу Марію, яка вміла терпляче вислуховувати їхні скарги на несправедливість учителів або старших пансіонерок, розраяти, заспокоїти, по-сестринському приголубити.

У Харківському пансіоні викладалися різні науки, але найбільше уваги приділялося французькій мові, музиці, танцям, вихованню світських манер і вмінню поводитися в шляхетному товаристві. Вілінська ставилася до науки серйозно, вчилася старанно, дуже багато читала. Пізніше її молодший брат Дмитро писав: «Сестра відзначалася гострим розумом і великою допитливістю». Марія добре опанувала французьку мову, самотужки вивчила польську, багато читавши, набула загальноосвітніх знань у значно більшому обсязі, ніж давав пансіон. Але обстановка в цьому навчальному закладі була важкою, задушливою. Учителі й багаті учениці до вбогої Марії ставилися з холодною, погано прихованою зневагою. Доводилося терпіти погордливе ставлення, образи, цькування, глум. Марія тримала себе незалежно, ні перед ким не запобігала, не принижувалася, і багатьом це не подобалося.

Уже в останній рік навчання, приїхавши на різдвяні канікули до Писаревих, Марія сказала матері, що в пансіон більше не повернеться: нових для себе знань вона там не здобуде, тож навіщо ще за півроку платити. Так само категорично вона відмовилася жити в сім'ї вітчима.

У багатої тітки

Вибувши з Харківського пансіону (1847), Марія оселилася в Орлі у своєї хрещеної, тітки Катерини Петрівни Мардовіної. Тітка була пані заможна: її чоловік обіймав прибуткову посаду секретаря Орловської губернської палати в цивільних справах. Тому родина жила в достатку й навіть мала приміський маєток. Катерина Петрівна взяла племінницю як вихователькy для своїх дітей – хлопчика шести років і дівчинки п'яти. Звичайно, маєток родичів – то не пансіон, але життя у примхливої і свавільної тітки стало суворою школою життя для дівчини. Пізніше, коли Марія покинула маєток тітки, О. Маркович так писав їй: «…я вітаю тебе зі спокійним життям після вічних сцен, своїх та чужих неприємностей, якими доля тебе заганяла з дитинства…». Увесь вільний час Марія проводила в чималій бібліотеці Мардовіних за читанням творів О. Пушкіна, М. Гоголя, М. Лермонтова, М. Некрасова, І. Тургенєва, зарубіжних письменників. Юна читачка бралася й до різних наукових студій.

На той час вітчим Марії повністю розорив Єкатерининське. Маєток був заставлений і перезаставлений кілька разів для сплати картярських боргів Дмитрієва. Він невідомо куди зник, залишивши дружину з дітьми без будь-яких засобів до існування.

Шістнадцятирічна дівчина розцвіла пишним квітом юності. Незважаючи на крайню бідність родини, залицяльників у Марії не бракувало, й тітка мріяла конче віддати її за багатія. І такий невдовзі нагодився. Надзвичайно багатий і до того ж досить привабливий молодий поміщик Микола Єргольський настирливо домагався руки Марії Вілінської. І дівчині він здавався симпатичним, приємним, навіть чимось кращим за всіх інших у її оточенні. А Катерина Петрівна прекрасно знала про його пишний панський будинок з колонами, парк, великий маєток і величезні статки.

У салоні Мардовіних серед звичайних гостей – місцевих поміщиків і чиновників – траплялися письменники, етнографи, музиканти, громадські діячі. На цих зібраннях гості читали вголос художні твори, співали хором і соло, обговорювали події в суспільному житті, дискутували на літературні, наукові, політичні теми. Яскраві люди відвідували салон Мардовіних. Вирізнялась, наприклад, оригінальна постать Павла Івановича Якушкіна (1820—1872), письменника, який на той час уже кілька разів їздив у глухі села північних волзьких губерній, вивчаючи селянський побут і записуючи народні пісні. У колі орловських знайомих Марії Олександрівни були також відомий збирач

народних пісень Петро Васильович Киреєвський (1808—1856), чудовий знавець російської народної мови й побуту письменник Микола Семенович Лєсков (1831—1895), а згодом і недавній учасник Кирило-Мефодіївського товариства, в адміністративному порядку висланий в Орел, український фольклорист і етнограф Опанас Васильович Маркович. Він був сином колись багатого полтавського поміщика, який прогайнував свою маєтність на гулянках та частуваннях. Після смерті батька три брати поділили між собою залишки колишніх статків. Узявши свою долю грішми, Опанас з одним кріпаком подався до Києва, де вступив до університету. Одержавши по закінченні його ступінь кандидата наук, учителював у Київській гімназії. Метою свого життя він вважав збирання фольклорних матеріалів і вивчення побуту українського народу. Познайомившись із П. Кулішем, М. Костомаровим, Т. Шевченком, він вступив до Кирило-Мефодіївського товариства, за що був на деякий час ув'язнений у Петропавлівській фортеці. Оскільки уряд вважав його рядовим членом товариства, то й кару визначив відносно м'яку – заборона жити в Україні й заслання в Орел на три роки під нагляд поліції. З перших днів заслання О. Маркович працював молодшим помічником управителя канцелярії губернатора. Освічений молодий чоловік, приємний у спілкуванні, чудовий оповідач і співак, гарний на вроду, він скоро завоював симпатії відвідувачів салону Мардовіних. Коли до тітки приїхала Марія, серйозна, зосереджена в собі, добре начитана, Маркович захопився нею. Хоча він був на одинадцять років старшим (народився у 1822 році), між ними зав'язалася тепла дружба. Усамітнившись у куточку просторих покоїв, молоді люди подовгу розмовляли про літературу, народне мистецтво. Непомітно для обох дружба переросла в кохання – освідчившись одне одному, вони вирішили одружитися.

Своя сім'я

Згода одружитися з Опанасом Марковичем викликала сімейний скандал. Проте ні тітчині умовляння, ні попередження про вік і поганий стан здоров'я Марковича, ні погрози, ні плачі не могли похитнути рішення Марії. Це й призвело до розриву з тіткою Мардовіною. Марія вимушена була переїхати до Писаревих. У тітки Варвари Дмитрівни дівчина пробула ціле літо. Але на якийсь час попрощатися довелось і з коханим. Опанас Васильович повідомив Марії, що їхній від'їзд в Україну відкладається за браком грошей і через його поганий стан здоров'я. Чоловік також дуже турбувався через те, що хоче створити сім'ю, не маючи доброго статку.

У цей час Марія Олександрівна робить свої перші спроби збирання зразків усної народної творчості, і, мабуть, надихнув її саме приклад майбутнього чоловіка. Один лист до нього вона починає словами: «Я там записала для тебе російську пісню з вуст бабусі…» У 1850 році вона записує в Єльці старовинні російські пісні, одна з яких особливо імпонує їй змалюванням сумної розлуки дочки з матір'ю («Через леса, леса темные /, Пролегла дороженька…»). На початок 1850-х років біографи відносять і перші (не вцілілі) спроби самостійної літературної творчості майбутньої письменниці.

Один з листів Марії до Опанаса Васильовича потрапив до рук його брата, який, не дочекавшись приїзду Опанаса, прочитав послання й сам щиро відповів майбутній родичці: «Ось мій рецепт для вас обох: 1. Здоров'я. 2. Служба. 3. Благословення Боже на з'єднання ваше».

Після переїздів, листування, зустрічей Опанас Васильович у січні 1851 року дістав від орловського губернатора два важливі документи: про згоду на шлюб з дочкою підполковника Марією Олександрівною Вілінською та про надання відпустки на два місяці в Єлецький повіт, Чернігівську, Полтавську та Київську губернії. І наприкінці січня відбулося весілля Марії Вілінської й Опанаса Марковича. Молодята оселилися в Чернігові, де О. Маркович одержав посаду коректора в редакції газети «Черниговские губернские ведомости» з окладом у 15 карбованців сріблом на місяць. Звичайно, на прожиття цих грошей не вистачало, до того ж обоє молодят були дуже непрактичні, не вміли ощадливо витрачати свої прибутки, що взагалі властиве глибоко інтелігентним натурам. Нерідко, маючи мізерні статки, допомагали ще біднішим за себе.

Перш ніж осісти в Чернігові, Марія Олександрівна та Опанас

Васильович заїхали до Парасковії Петрівни Вілінської. Молодший брат письменниці згадував: «Наші кріпаки приходили вітати молодих і казали, що чоловік панночки хоча й хохол, але людина така, як слід <…>. Мати пропонувала сестрі взяти з собою з наших кріпачок покоївку, молоду 15-річну дівчину Маринку, але сестра рішуче відмовилася і просила матір відпустити Маринку на волю, що й було зроблено». На початку 1852 року в молоду сім'ю прийшло горе – померла нещодавно народжена дочка Марії Олександрівни – Віра. Сама породілля після важких пологів довго хворіла. В Опанаса Васильовича виникли серйозні проблеми на службі, в листі до друга він написав: «В подяку за свою працю я таки дочекався нагороди: публічної лайки і мало не безчестя…». А завершив лист сумними й болісними словами про дружину: «Вона дуже змарніла…»

Життя в Києві

У 1853 році Марковичі переїхали до Києва, де Опанас Васильович влаштувався на посаду бухгалтера по продовольчій частині Київської палати державного майна. Молоде подружжя оселилося на Куренівці в маленькій хатці. Тут у жовтні 1853 року в них народився син, якого на честь гетьмана Хмельницького назвали Богданом. Хрещеними батьками його були титулярний радник В. В. Марковський і князівна Варвара Миколаївна Рєпніна.

Живучи в Києві, Марія Олександрівна займалась етнографією. Вона уважно слухала народну мову, розмовляла з селянками на базарах, занотовувала побутові подробиці сільського життя – зробила багато записів. У записниках і зошитах письменниці добре видно процес опанування лексичних скарбів та образних засобів української мови. Тут є записи соціально гострих приказок і прислів'їв, своєрідні словники українських синонімів, епітетів, професійно-селянських термінів, а також характерні звороти народної мови («А як, бува, спитають, скажи…», «Як такої не любити, Боже мій єдиний…»), а часом і перші начерки художніх творів українською мовою. У 1854 році деякі з народних казок та пісень, що їх зібрала Марія Олександрівна, було надруковано у збірнику Амвросія Метлинського «Народные южнорусские песни» («Ой Морозе, Морозенку, превдалий козаче», «Не так тая Україна, ой як молода дівчина»). Упорядник збірника, поет-фольклорист, учений і видавець А. Метлинський, у передмові висловив щиру подяку збирачам, які допомагали йому. Серед названих була й Марія Маркович.

Деякий час (серпень – вересень 1854 року) родина жила в маєтку поміщика Тарновського; Опанас Васильович займався лише збиранням фольклорних творів, якоїсь серйозної роботи, за яку можна було б отримувати платню, він не виконував. Саме тому, що «брати гроші задарма не годиться» (як він вважав), сім'я знову повернулася до Києва.

Як ставилися Марковичі до грошей, можна зрозуміти з такої історії. Відомий біограф Т. Шевченка Михайло Чалий зазирнув якось до Марковичів, що жили в бідній хаті на околиці Києва. Вишукуючи способи, як допомогти землякові, не ображаючи його самолюбства, він помітив на підлозі в кутку купу книжок. Це були пісні А. Метлинського, що їх треба було продати. М. Чалий запропонував свою допомогу. Він зумів продати тридцять примірників, а виручені гроші надіслав подружжю Марковичів. Другого дня до квартири М. Чалого в новому циліндрі від Огюста й нових бузкових рукавичках під'їхав Опанас Маркович. Він

тримав під рукою ящичок сигар, коробку цукерок від Балабухи для дружини і ще щось у пакунку. Щиро подякував М. Чалому за допомогу, а спантеличений добродій Марковичів підрахував, що із тих 30 карбованців, які він уторгував, навряд чи щось залишилося.

Немирів

Узимку 1855 року Опанасу Васильовичу пощастило виклопотати посаду молодшого вчителя географії в Немирівській гімназії. Людині «неблагонадійній», що перебувала під наглядом поліції, не так легко було знайти прибуткову посаду. Гроші на переїзд до Немирова сім'ї дали за умови, що Опанас Маркович як учитель відслужить у міністерстві народної освіти не менше двох років. У Немирів – володіння графа Потоцького, почесного попечителя гімназії, – Опанас Васильович, Марія Олександрівна, її брат Дмитро та син Богдан виїхали восени 1855 року. Про умови життя та найближче оточення Марковичів у Немирові згадував Дмитро Вілінський: «При гімназії був пансіон і, крім того, так звана гімназична колонія, інакше кажучи – гуртожиток учителів, які мали на повному утриманні гімназистів. <…> До колонії вчителів входили Опанас Васильович Маркович (географія), Ілля Петрович Дорошенко (математика), Автоном Григорович Теодоро́вич (історія), Микита Васильович Барщевський (російська мова та словесність). Тільки Маркович був одружений, і тому господарством опікувалася сестра Марія Олександрівна, і навколо неї гуртувались усі ці милі люди – лицарі честі й дружби. Всі вони були малороси, шанувальники Тараса Шевченка…»

У Немирові, як і в Чернігові та на Куренівці, Опанас Васильович збирав фольклорні матеріали; з цією метою часом їздив у села разом з дружиною, яка йому багато допомагала.

Початок творчості

У 1856 році Марія Олександрівна розпочинає свою активну творчу діяльність. Протягом року вона пише оповідання українською мовою й бере собі псевдонім Марко Вовчок. Чому Марія Вілінська стала Марком Вовчком? Точної відповіді на це запитання немає. Цілком можливо, що зроблено це було за аналогією з псевдонімом відомої французької письменниці Жорж Санд. За родинним переказом, псевдонім походив від прізвища Маркович, за співзвучністю. Є також версія, що ім'я Марко було вибране з огляду на те, що в селах Немирівського району воно на той час було дуже поширене. Як і слово «Вовчок», що було і прізвищем, і назвою двох сіл. Отже, псевдонім Марко Вовчок – своєрідний символ того, що оповідач – з народу.

Живим джерелом мови для письменниці був фольклорний матеріал. Коли Марковичі приїхали в Немирів, Марія Олександрівна вже добре володіла українською мовою, але сторінки її саморобного зошита й далі заповнювалися новими записами.

Де б не доводилося жити, Марія Олександрівна старанно вивчала побут українців, їхні інтереси, прагнення, стосунки між собою і з панами. Усюди в неї було багато друзів. Усі любили її як рідну, запрошували на весілля, хрестини, різні розваги, що давало можливість краще пізнати місцеві звичаї та обряди, поглибити знання мови, осягнути психологію людей. Ще в Єкатеринівці Марія могла чути українську мову від сільських людей і слуг. У пансіоні покоївки панночок говорили між собою рідною мовою, вечорами співали пісень, розповідали казки, легенди. Здібна до мов, дівчинка запам'ятала багато нових слів, приказок, прислів'їв. Приїхавши з чоловіком в Україну, вона постійно спілкувалася з місцевим населенням. Довірливо ставлячись до молодої пані, прості люди, особливо жінки, були з нею щирі й відверті. Оповідали їй про свою тяжку долю, про знущання панів і підпанків, негаразди в сім'ї, різні події, нерідко трагічні. Обдарована міцною, місткою і гнучкою пам'яттю, Марія Олександрівна збагатилася великою кількістю життєвих фактів. Вразлива й доброзичлива, вона проймалася стражданнями людей, переживала чуже лихо, як власне. Чимдалі глибше пізнаючи психологію селян, вона мимоволі починала бачити навколишню дійсність їхніми очима, почувати й мислити, як вони. Прийшов час, щоб усі життєві враження, пережите й передумане лягло на папір. Після довгих потаємних вагань, сумнівів, внутрішньої боротьби відважилася написати оповідання «Сестра».

Звичайно, Марія Олександрівна починала свою творчість не на порожньому місці. На той час уже широко відомими були твори Івана Котляревського, оповідання й повісті Григорія Квітки-Основ'яненка, поеми Тараса Шевченка, читання яких справило належний вплив на розвиток таланту молодої письменниці. Так само вплинула й творчість Олександра Пушкіна, Миколи Гоголя, Івана Тургенєва, писані російською мовою прозові твори Євгена Гребінки, а також твори зарубіжних письменників. Особливу роль, звичайно, відіграв український фольклор.

Очевидно, в неї не було періоду літературного учнівства, бо перший же твір виявився цілком зрілим. Прочитавши його, Опанас Васильович був просто вражений художньою майстерністю, глибиною змісту, правдивістю зображення дійсності, багатством мови. Заохочуючи дружину до подальшої літературної праці, він створив їй належні умови: увільнив од будь-яких побутових клопотів, найняв у селі хатину, де вона прожила майже все літо 1856 року з сином Богдасем і служницею. Перечитував усе нею написане, редагував, робив зауваження, давав поради. Опанас Маркович захоплено допомагав дружині, підтримував її віру в себе. Може, якби не було такої всебічної підтримки чоловіка, Марія Олександрівна так і не наважилась би подати свої твори до друку.

У лютому 1857 року Марковичі вирішили надіслати два оповідання П. Кулішеві (дослідники вважають, що це були оповідання, названі Кулішем «Викуп» та «Знай, ляше!»), який тоді разом із Вілозерським мав у Петербурзі друкарню. Через якийсь час було надіслано ще десять творів. Невдовзі прийшла позитивна відповідь. Відгуки Пантелеймона Куліша на твори Марка Вовчка були дуже схвальними. У листі до О. Милорадович видавець писав: «Одна пані народилась у Московщині і вже замужем почала вчитись по-нашому. Що ж? Недавно написала чотири маленькії повісткі із річей селянок. Чи поймете Ви мені віри, що як читав їх, то дух у мене займавсь: так зрозуміла вона красоту нашого слова і наче піснею заговорила! Колись напечатаю, то самі побачите, що то за дорогії клейноти!»; у листі до дружини: «Одержав я від жінки Марковича нове оповідання з народного життя. "Чудо, чудо!" – вигукую, як Грабовський. Нічого подібного ще не було в літературі нашій»; у статті: «Читаю й очам не вірю: у мене в руках чистий, непорочний, повний свіжості художній твір!».

У той самий час тітка К. П. Мардовіна запросила свою хрещеницю Марію відвідати її, показати Богдана. Марія Олександрівна і сама мала намір підлікуватися в Орлі, бо її мучили головні болі й часті застуди. Тому вона прийняла

запрошення тітки й разом із сином вирушила за маршрутом: Немирів – Біла Церква – Київ – Козелець – Чернігів – Ніжин – Борзна – Глухів – Севськ – Кроми – Орел. На цьому довгому шляху Марія відвідує старих друзів, заводить приятельські стосунки з талановитими й цікавими людьми. Побувавши дорогою в Києві, Чернігові та інших містах, вона заїхала на хутір Мотронівку, де в той час перебували Куліші. Зустріли її дуже привітно. Пантелеймон Олександрович схвально відгукнувся про її твори й пообіцяв пришвидшити їх надрукування. Поділився своїми планами відкрити в Москві філіал друкарні й залучити до роботи в ній Опанаса Васильовича, якого цінував як талановитого критика з тонким мистецьким чуттям, гарним смаком. Повідомив і приголомшливу новину, яку Марія Олександрівна радісно сповістила й чоловікові: «Пан Тарас в дорозі, їде в Петербург, а може, й в Україні буде. Що ти на це скажеш?» Звістка про повернення Тараса Шевченка відіграла велику роль у рішенні письменниці наступного року поїхати в Петербург, де можна було зустрітися з Поетом.

У листах до чоловіка Марія Олександрівна розповідає про лікування, про усі свої зустрічі, про творчі задуми й плани, про нові записані фольклорні твори. Перебуваючи в різних місцях, зокрема півтора місяця в Орлі, Марія Олександрівна писала нові оповідання, розпочала повість «Інститутка», яку закінчила, вже повернувшись до Немирова. Розпочала й перші твори ще раніше задуманого циклу – «Рассказы из народного русского быта».

Кожний майбутній твір письменниця обдумувала на самоті й так захоплювалася, що навіть уві сні бачила своїх героїв, чула їхні голоси, розмовляла з ними, а прокинувшись, поспішала записати все, що привиділося. Занурюючись в уявний світ – такий живий, яскравий, зримий, – вона переставала сприймати навколишнє. Пізніше в листі до російського письменника Сергія Аксакова Марко Вовчок напише: «Я обстановки ніколи не шукаю, щоб писати, просто думаю… Я, далебі, не шукаю ні каміна палаючого, ні диких скель для роботи своїй… Самій побути потрібно мені… А вже якщо пишеться, то пишеться і тоді, коли голова болить, в лихоманці, коли діти навколо біганину зчинили, і пічка не горить, а димить». Ясно бачачи обдуманий до дрібниць епізод, пейзаж, зовнішність і поведінку персонажів, «чуючи» їхні розмови, записувала уявлюване, потім об’єднувала в цільні картини і відпрацьовувала текст. Писала вона найчастіше з самого ранку до третьої-четвертої години дня.

Незадовго до виходу в світ першої книжки Марка Вовчка Пантелеймон Куліш написав Шевченкові: «Побачиш, які дива в нас творяться: уже й каміння починає вопіяти! Де ж пак, не диво,

щоб московка преобразилась в українку, да такі повісті вдрала, що хоч би й тобі, мій друже, то прийшлись би в міру!»

Взимку 1857 року вийшла в світ перша книжка письменниці: «Марко Вовчок. Народні оповідання». Книжка була надрукована в Санкт-Петербурзі у друкарні П. Куліша і складалась з одинадцяти творів: «Сестра», «Козачка», «Чумак», «Одарка», «Сон», «Панська воля» (пізніше «Горпина»), «Викуп», «Свекруха», «Знай, ляше!» (пізніше «Отець Андрій»), «Максим Гримач», «Данило Гурч». На початку грудня, незадовго перед 24-літтям Марії Олександрівни, з Петербурга в Немирів прийшов товстий пакет, а в ньому щойно віддруковані примірники книжечки невеликого формату – її перша книжка.

Прочитавши «Народні оповідання», Тарас Шевченко почав шукати у друзів адресу письменниці, бо «…треба буде хоч письмом подяковать їй за її сердечные, щирії оповідання». В одному з листів до Каменецького розчулений відгуками про книжку дружини Опанас Васильович попросив Шевченка, якщо це буде можливо, редагувати твори Марка Вовчка: «…нехай він провірить своїми очима, справить своєю рукою». Кажуть, що Шевченко так відгукнувся на це: «Як можна до цього доторкатися! Це для мене самого джерело істини і краси!» Поет був також проти того, щоб її твори редагував Пантелеймон Куліш, бо дуже боявся, що той їх «опрозить». Сам сприймав їх як «поезію в прозі».

Дізнавшись про звернення Марковича до Т. Шевченка, амбіційний П. Куліш у листі до управляючого друкарнею Д. Каменецького фактично відмовився мати надалі будь-які справи з письменницею: «Щодо Вовчка, то рука моя більше його не торкнеться». Ображений видавець, який нещодавно турбувався про добру посаду для О. Марковича в Петербурзі, тепер сухо зауважував, що з'являтися в столиці, не маючи грошей і впевненості, що знайдеться служба, дуже нерозважливо. Було за що ображатися й Марковичам: Марія Олександрівна не шукала слави й не бажала розкривати своє справжнє ім'я, але Пантелеймон Олександрович не виконав її прохання, не зберіг її таємниці. А Марії на той час потрібний був спокій, бо, як писав її чоловік: «…мій Вовчок хворує, єму треба уживати чистого воздуху, зажити спокою, бачити й оділяти других». У цей час Марія Олександрівна працювала над перекладами власних творів для російських видань.

Тарас Шевченко присвятив письменниці вірш «Сон» («На панщині пшеницю жала») і, зібравши серед членів громади 120 карбованців, купив золотий браслет, який разом з поезією надіслав у Немирів Марії Олександрівні. З нетерпінням чекав її приїзду.

Петербург

У середині грудня Опанас Васильович одержав у Немирівській гімназії відпустку через хворобу на один місяць. І Марковичі негайно виїхали в Петербург. Дорогою сім'я завітала до брата Опанаса Васильовича, – пізніше племінник Марії Олександрівни так описував її: «Тітка Марія Олександрівна <…> одрізнялася від Опанаса Васильовича всім, геть усім: блондинка з сірими гарними очима, рівними, плавними і спокійними рухами: в момент різких поривів дядька Опанаса вона дивилася на нього широко розкритими очима не посміхаючись. Я пам'ятаю її високою, з великою русою косою…» Їдучи в столицю, Марковичі зупинилися в Москві в українського історика й фольклориста Михайла Максимовича. Письменницю Марка Вовчка вже знали, читали її твори і з нетерпінням очікували нових оповідань. У лютому в журналі «Русский вестник» надрукували оповідання «Козачка». Прибувши в Петербург, сім'я оселилася в будинку Кавеліна, навпроти друкарні П. Куліша. У місті Марковичі познайомилися не тільки з українськими, а й з російськими та польськими письменниками і громадськими діячами. Збулася давня мрія Марії Олександрівни побачитися з Тарасом Григоровичем Шевченком. Сталося це в січні 1859 року. Як згадував М. Білозерський, «Шевченко від автора "Народних оповідань" був у невимовному захопленні». Вони зустрілися як давні знайомі, задушевні друзі. Їх єднала спільність переконань, любов до України. Були вони подібні і складом характеру: обом притаманна сильна воля, прямота, непоступливість, душевна щедрість, громадянська мужність.

Через якийсь час після першої зустрічі Тарас Григорович написав елегію «Марку Вовчку. На пам'ять 24 генваря 1859»:

…Господь послав
Тебе нам, кроткого пророка
І обличителя жестоких
Людей неситих. Світе мій!
Моя ти зоренько святая!
Моя ти сило молодая!

Коли в 1860 році вийшов другим виданням «Кобзар», то ця книжка була присвячена Маркові Вовчкові. Крім того, на титульній сторінці подарованого примірника автор написав: «Моїй єдиній доні – Марусі Маркович і рідний і хрещений батько

Тарас Шевченко». Подібний напис зробив Поет і на подарованому рукописі нелегального твору поеми «Неофіти»: «Любій моїй єдиній доні Марусі Маркович на пам'ять 3 апреля 1859 р. Т. Шевченко». Водночас він подарував їй свій портрет з написом: «Марії Олександрівні». Між тогочасними українськими письменниками з такою великою силою і мужністю кріпацьке зло викривала тільки вона, продовжуючи традиції Шевченка в цій боротьбі. До її творів Шевченко ставився з великою пошаною.

Про Шевченка Марія Вілінська могла чути ще в Харківському пансіоні від студентів університету, які пошепки говорили між собою про мужнього Поета, що не побоявся висміяти самого імператора й за це був тяжко покараний. Коли Марія познайомилася з О. Марковичем, він багато розповідав про Тараса Григоровича, декламував його вірші. З сердечним теплом згадувала про нього хрещена мати Богдася – князівна Варвара Рєпніна, яка замолоду особисто знала Тараса Шевченка й закохалася на все життя. Варвара Миколаївна листувалася з Поетом і багато розповідала про нього своїй кумі. Незвичайна особистість Шевченка викликала в Марії Олександрівни не тільки зацікавленість, а й шанобу. Марко Вовчок присвятила Т. Шевченкові повість «Інститутка» та казку «Чортова пригода». Ус е життя берегла як найдорожчу святиню подарований ним золотий браслет і навіть у скруті не допускала й думки продати або закласти коштовну прикрасу.

Тарас Шевченко і Пантелеймон Куліш ввели письменницю в коло Петербурзької громади. Тарас Григорович познайомив Марію Олександрівну з поетом, одним з перших перекладачів творів Шевченка російською мовою Олексієм Плещеєвим (1825—1893), з польськими діячами Едвардом Желіговським (1815—1864), Зигмунтом Сераковським (1826—1863), лікарем Павлом Круневичем (1835—1871). Марковичі у Петербурзі спілкувалися з Миколою Івановичем Костомаровим (1817—1885), Василем Михайловичем Білозерським (1825—1899), Миколою Олексійовичем Некрасовим (1821—1877), Федором Івановичем Тютчевим (1803—1873), Павлом Васильовичем Анненковим (1812—1887), Олексієм Михайловичем Жемчужниковим (1821—1908) та іншими прогресивними митцями, науковцями й громадськими діячами. Одним з письменників, з якими познайомилася в той час Марко Вовчок, був Іван Сергійович Тургенєв. Одного разу, вже після знайомства з Марією Олександрівною і Тарасом Григоровичем, І. Тургенєв запитав у Шевченка, якого автора слід читати, щоб чимшвидше навчитися української мови, і Поет відповів: «Марко Вовчок! Він один володіє нашою мовою». Ставши другом письменниці, Іван Сергійович познайомився з рукописом

«Украинских народных рассказов» і висловив своє незадоволення перекладом. Марко Вовчок згодилася, щоб він зробив новий гідний переклад за авторським оригіналом. Великий письменник зробив це за короткий час, старанно відредагував збірку – і книжку було надруковано в 1859 році. У передмові до цього видання І. С. Тургенєв писав про своє прагнення зробити ім'я Марка Вовчка таким же «дорогим і домашнім» для російських читачів, яким воно вже стало для українських. «Автор цих рядків, – продовжував письменник, – бажав дотримуватись у своєму перекладі чистоти і правильності рідної мови й водночас зберегти в міру можливості ту особливу наївну чарівність і поетичну грацію, якою сповнені "Народні оповідання"». Марія Олександрівна дякувала другу за передмову до збірки і дала для перекладу свою повість «Інститутка». І. Тургенєв казав про цей твір: «…я в цілковитому захопленні; такої свіжості й сили ще, здається, не було. <…> Я маю намір перекласти "Інститутку", хоч і приховую від себе складність цього завдання».

У Петербурзькій громаді Марія Олександрівна займала почесне місце не тільки як письменниця, а й як особистість. Великою вродою вона не відзначалася, хоч мала дуже гарні, незвичайної глибини сірі очі. Була висока, статурна, з довгою русою косою, яку закладала короною навколо голови. Одягалася просто, але зі смаком. Замкнена і стримана, поводилася скромно, трохи холодно, але рухи її були плавні й неквапливі. Належачи до тих людей, які воліють «менше казати, а більше знати», – вона говорила не багато, зате завжди розумно, змістовно, вміла уважно слухати мову інших. Ті, хто добре знав Марію Олександрівну, свідчать, що її характеризувало рідкісне сполучення розуму, таланту, природної чарівності, аристократизму й поетичності натури. При першому ж знайомстві вона викликала симпатію до себе. За словами І. Тургенєва, мала дар «підкоряти людей і робити з ними, що сама хотіла». Однак ніколи не зловживала цим даром. Марія Олександрівна викликала захоплення, де б вона не з'являлася. Описуючи її, друзі та знайомі казали: «обличчя дуже лагідне, але просте», «вона, мабуть, вельми розумна, та дуже соромиться», «вона мені здалася жінкою скромною, без авторського самовдоволення», «дуже мила жінка, котра так виглядає, ніби й не відає, якою рукою береться за перо»…

Живучи в Петербурзі, Марко Вовчок дуже багато працює, її нові твори друкуються в журналах і збірниках, вона робить авторські переклади, в домі Марковичів збираються друзі й знайомі, небайдужі до літератури люди. І таке життя, на жаль, приносить не тільки хвилини щастя й задоволення від захопленої праці й спілкування з однодумцями. Марія Олександрівна час від

часу почуває себе так погано, що інколи навіть відмовляється від запланованих прийомів, і то не дарма: на засіданні Цензурного комітету прочитують анонімний донос про величезну шкоду від розповсюдження творів Марка Вовчка. Крім того, стосунки з Пантелеймоном Кулішем стали нестерпними, навіть спільні знайомі помічали, що Куліш «Марку Вовчку так набридає, що вона ладна втекти від нього…».

Після довгих клопотань Опанас Васильович був звільнений з посади молодшого вчителя Немирівської гімназії, і родина почала розмірковувати про поїздку за кордон, бо це конче необхідно було для здоров'я Марії Олександрівни. Хоча у спогадах старшого сина Богдана причину поїздки пояснено по-іншому: «Головною причиною було прагнення духовного світла. Особливо ж І. Тургенєв переконував Марка Вовчка та її чоловіка подивитися, як живуть за кордоном». Саме подивитися, як живуть люди без кріпацтва, й хотілося Марії Олександрівні. Разом з Марковичами за кордон збирається й Іван Сергійович Тургенєв. У цей час виїжджає за кордон і Пантелеймон Куліш, а от Опанас Васильович поїхати не може. Вирушаючи за кордон, Марко Вовчок казала, що їй сумно й тяжко їхати без чоловіка, але вона сподівається, що він приїде вже через кілька місяців.

Прощаючись із письменницею перед її від'їздом за кордон, Т. Шевченко наполегливо радив їй писати якомога більше і звернутись до народних казкових сюжетів: «Гляди ж, доню, щоб ти мені написала копу, дві або п'ять, а то й сім кіп казок…» Виконуючи це побажання Т. Шевченка, вона пізніше напише такі чудові твори цього жанру, як «Невільничка», «Лимерівна», «Кармелюк», «Дев'ять братів і десята сестриця Галя».

Увечері 29 квітня 1859 року Марко Вовчок із сином Богданом, у супроводі Івана Тургенєва вирушили з Петербурга в Берлін.

За кордоном

На початку травня письменниця прибуває в Берлін. Як розповідав І. Тургенєв, який тоді був у дружніх стосунках із Марком Вовчком, її син Богдан «…сидів у нього протягом усього шляху на руках, на ногах і спав на шиї». У цей же час до Берліна прибуває П. Куліш. Припускають, що саме там і відбулася остання зустріч і серйозна розмова Марка Вовчка і її першого видавця, після якої Куліш повернувся додому. Іван Тургенєв потурбувався про влаштування письменниці з сином у Дрездені й поїхав у Париж. У листах письменник цікавився турботами й проблемами Марії Олександрівни, радив, до яких лікарів звертатися. На щастя, у травні Опанас Васильович одержав відпустку на вісім місяців і вирушив у Німеччину, щоб приєднатися до сім'ї. Марія Олександрівна пройшла курс лікування, разом із сином брала уроки німецької мови, причому обоє мали добрі успіхи. Там, на чужині, письменниця листується з Шевченком, який довіряє їй найпотаємніші думки й переживання: «…не пускають додому. Печатать не дають. Не знаю, що й робить. Чи не повіситься часом? Ні, не повішусь, а втечу на Україну, оженюсь і вернуся як умитий в столицю». Іван Сергійович на кілька днів виїжджає до Лондона, де зустрічається з Олександром Івановичем Герценом (1812—1870) і передає йому збірку Марка Вовчка. Марія Олександрівна читала кілька робіт Герцена і дуже цікавилася цією неординарною особистістю, вона просила І. Тургенєва: «Скажіть мені щось про нього, адже Ви, мабуть, побачите його в Лондоні». Сам же Герцен, прочитавши оповідання Марка Вовчка, дуже хотів познайомитися з авторкою. Марія Олександрівна у Дрездені познайомилася з критиком і журналістом Володимиром Михайловичем Майковим (1823—1885), письменником Іваном Олександровичем Гончаровим (1812—1891), професором Петербурзького університету Костянтином Дмитровичем Кавеліним (1818—1885).

У червні 1859 року був надрукований перший іноземний переклад Марка Вовчка, це було оповідання «Одарка», перекладене чеською мовою.

Наприкінці літа Марковичі їдуть у Лондон. Там вони зупиняються в Олександра Герцена, який уже давно сподівався познайомитися з Марком Вовчком. Про гостювання сім'ї Марковичів у Герцена згадувала Наталія Олексіївна Огарьова (дружина О. Герцена): «…пані Маркович не забарилась з'явитись у Лондоні з чоловіком і малим сином. Пан Маркович здавався ніжним, навіть сентиментальним, чутливим малоросом; а вона, навпаки, була розумна, рішуча, різка, на вигляд холодна. <…>

Вона розповідала Герцену, що вийшла заміж у шістнадцять років, не кохаючи, а лише прагнучи незалежності. Справді, І. Тургенєв мав рацію, вона була негарна, але її сірі великі очі були непогані, в них світився розум і малоросійський гумор, до того ж вона була стрункa і вміла одягатися зі смаком».

Слава Марка Вовчка поширюється: у серпні 1859 року французький письменник, друг І. Тургенєва, Проспер Меріме (1803—1870), який читав в оригіналі книжки російських авторів, написав письменниці Жанні Дакен, що чекає на книжку оповідань Марка Вовчка, яку переклав І. Тургенєв. Письменник зазначав, що цей шедевр, за словами І. Тургенєва, перевершив роман Г. Бічер-Стоу «Хатина дядька Тома». Пізніше Меріме напише І. Тургенєву: «Оповідання Марка Вовчка дуже сумні. <…> У нас їх сприйняли б як проповідь соціалізму, і добродії, які воліють не бачити кривавих ран, жахнулися б».

Олександр Іванович Герцен, який кілька днів спілкувався з Марковичами, щиро заприятелював з Марією Олександрівною. Коли він, їдучи в Брюссель, заїхав до неї, то зустріли його дуже радо, він навіть писав: «Марія Олександрівна дуже зраділа, а я вважаю це за велике щастя, коли є люди, що радіють зустрічі…». У Дрездені Марія Олександрівна познайомилася з близькими О. Герцена – Тетяною Петрівною Пассек, її синами Олександром Вадимовичем та Володимиром Вадимовичем і небожем дипломатом і журналістом Іполитом Пашковим. Між Марією Олександрівною та Олександром Пассеком виникає почуття, що, на думку оточуючих, призведе до розриву її з Опанасом Васильовичем і довготривалого перебування письменниці за кордоном аж до смерті Марковича. У листі до Марії Олександрівни Олександр Вадимович розповідає про глибоке почуття до неї і запитує: «…та невже ми з Вами більше не побачимося?» Пізніше він запросив її в Гейдельберг, повідомив свою адресу. О. Герцен, знаючи, що Марковичі збиралися в Росію, цікавиться, чому Марія Олександрівна досі в Дрездені. Рішення письменниці залишитися на зиму в Німеччині було для нього несподіванкою. У листопаді Марія Олександрівна разом з чоловіком і сином переїжджають в Гейдельберг і оселяються в пансіоні.

Живучи за кордоном, Марія Олександрівна опікувалася долею свого брата Дмитра, який жив і навчався у Чернігові. Письменниця постійно пересилала й передавала йому частину своїх гонорарів.

Мандри-мандри…

У Гейдельберзі Марковичі часто навідувалися до Тетяни Петрівни Пассек, познайомилися там з Дмитром Івановичем Менделєєвим (1834—1907), Марія Олександрівна листувалася з О. Герценом, регулярно читала «Колокол», який він їй постійно надсилав. Цікаво, що у спогадах ученого-фізіолога Івана Михайловича Сєченова про Марка Вовчка написано таке: «… зустрічали пані Марко Вовчок, уже письменницю, котру й відрекомендовано, як таку, у вічі, а позаочі як бідну жінку, що потерпає від суворої вдачі чоловіка». Коли й чому в Опанаса Васильовича з'явилася «сувора вдача», можна тільки здогадуватися. Знайомі чоловіки Марії Олександрівни не переривали спілкування з письменницею в листах: О. Герцен запрошував на острів Уайт і дуже хотів прочитати їй частини з «Минулого й дум», актор Михайло Щепкін розповідав про видання «Рассказов из русского народного быта», І. Тургенєв радив читати Гете, Гомера, Шекспіра, П. Куліш повідомляв про вихід українського альманаху «Хата», в якому було вміщено її оповідання «Чари».

З Гейдельберга Марковичі переїжджають в Невшатель, а потім в Лозанну. У готелі «Рішемон» вони опиняються у скрутному матеріальному становищі, бо гроші за «Рассказы из русского народного быта» до них ще не дійшли. Опанас Васильович дуже турбується за дружину: «Чи та обставина безгрошів'я, чи гірське повітря, а чи те й друге вплинуло дуже кепсько на Машине здоров'я». У листі до літератора Івана Аксакова він зазначає: «Мені здається, Маша страждає від сумнівів щодо самої себе. Бідна, як мені її шкода». Незадоволеність собою і деяку невпевненість Марії Олександрівни помічав не лише її чоловік, Іван Тургенєв писав: «Це прекрасна, розумна, чесна й поетична істота, але заражена пристрастю до самознищення: ну так-таки себе обробляє, що шмаття летить!»

Необхідно зауважити, що не всі відгуки на твори Марка Вовчка були однозначно захопливі. Наприклад, про повість «Червонный король» О. Герцен писав: «геніальна річ», І. Аксаков: «…дуже хороша, краща за інші її повісті», а старий добрий друг І. Тургенєв: «слабкий і не досить продуманий твір». Насмілився був критикувати творчість Марка Вовчка й російський критик Олександр Дружинін, але на сторінках «Колокола» зазвучав голос Герцена, який гостро й блискуче виступив проти позиції автора статті. Після цього П. Анненков писав І. Тургенєву: «Я одержав відповідь від Герцена й новий "Колокол", де він лає Дружиніна за

статтю про Марка Вовчка. Це означає двічі пропустити крізь стрій через тисячу чоловік курча». На той час О. Герцен дізнався про стосунки Марії Олександрівни й Олександра Пассека, але не засуджував їх, вважаючи, що це наслідок «раннього шлюбу й неглибокого вивчення одне одного».

Соден, Франкфурт, Вісбаден, Швальбах… Марія Олександрівна з Богданом подорожують Європою, письменниця лікується, зустрічається з друзями, листується, продовжує працювати. Разом з І. Тургенєвим вона здійснює подорож пароплавом по Рейну, О. Герцен наполегливо запрошує її на острів Уайт. Олександр Іванович мав плани все ж таки прочитати письменниці розділи з «Минулого й дум», зацікавлюючи її зібраннями російських літераторів, проектом Товариства грамотності, справами журналу «Колокол». Марія Олександрівна у цей час перебувала в Гейдельберзі, спілкувалася з поляками. Тоді ж час у місті наклав на себе руки молодий талановитий хімік Олевінський: казали, що він зробив це через серйозний конфлікт з польськими колами. Однак дружина Д. Менделєєва була впевнена, що застрелився молодий чоловік через нещасливе кохання до Марка Вовчка. Сама ж письменниця у листі сумно зауважувала про своє життя: «Я мандрую-мандрую тепер…»

Париж

Друзі бажали бачити її поруч і наполегливо запрошували до себе. І Марія Олександрівна таки наважилася поїхати в Лондон, сподіваючись і сповіщаючи І. Тургенєва, що потім повернеться в Росію. Опанас Васильович залишився в Гейдельберзі і листувався з дружиною. І. Тургенєв переїжджає в Париж і просить Марка Вовчка навідати його. Письменниця на цей час чекала гонорар за видані в Росії твори, але гроші чомусь затримувались. Вона вагалася, куди податися: в Лондон чи в Париж, адже грошей не було ні копійки, а їхати до будь-якого з цих міст без грошей було однаково недобре… Остаточний вибір Марко Вовчок зробила на користь Парижа і разом з Богдасем приїхала до Франції. Її радо зустрів і допоміг влаштуватися в доброму пансіоні Іван Сергійович. Радіючи приїзду доброго друга, І. Тургенєв попросив її переписати проект Товариства для поширення грамотності.

Від чоловіка Марія Олександрівна отримувала сумні листи, бо було зрозуміло, що остаточний розрив уже близько. Тому у вересні 1860 року Марко Вовчок, сплативши невідкладні борги й рахунки та зібравши необхідну суму для від'їзду Опанаса Васильовича в Росію, поїхала в Гейдельберг. Чому розірвалися ці стосунки? Чи цьому сприяла велика кількість талановитих, сильних і захоплених чоловіків поруч із Марією Олександрівною? Чи постійні згадки про бурхливі почуття до Олександра Пассека? Чи це сталося через те, що, як писала одна з сучасниць письменниці, «…розумові обрії Марії Олександрівни розширилися від часу опублікування її українських оповідань, і в пошуках ідеалів вона пішла далі, ніж думав Опанас Васильович»? У будь-якому разі справжні причини цього знають лише двоє. Опанас Маркович восени 1860 року вирушив через Берлін у Росію. У цей час І. Тургенєв писав О. Герцену про важкий душевний стан Марії Олександрівни і зауважував: «Чоловік її людина не лиха і навіть чесна, та гірша від будь-якого лиходія своїм дрібним, дражливим, самозакоханим і нестерпно тяжким егоїзмом». Однак письменник, як справжній друг Марії Олександрівни, звертається до П. Анненкова з проханням: «Влаштуйте, тобто допоможіть влаштувати <…> Марковича. Дружина його тут, не зовсім здорова й сумує». У листі від О. Герцена письменник дізнається про зв'язок Марії Олександрівни з Олександром Пассеком: «… мати його у відчаї, неначе всі ми не винні перед царем та не грішні перед Богом. Він поїхав за нею в Париж». На що Іван Сергійович реагував спокійно й розсудливо: «Я можу тебе запевнити, що Марія Олександрівна зовсім не Цирцея – і не думає

спокушати юного Пассека. Чи закоханий він у неї – цього я не знаю, але вона ніяк не заслуговує бути предметом материнського відчаю». У листопаді 1860 року І. Тургенєв написав О. Герцену: «Ти знаєш, я перебуваю щодо Марії Олександрівни на становищі дядька чи наставника і говорю з нею дуже відверто. Я цілком певен, що між нею і Пассеком нема анічогісінько – і ця певність ґрунтується саме на тих психологічних даних, про які ти згадуєш: але ж les apparences – справді проти неї. <…> Та лихого в цьому всьому немає нічого; вона так само вдячна тобі, як і мені, за дружнє застереження».

Світлим променем стала надрукована в журналі «Современник» стаття Миколи Добролюбова («Риси для характеристики російського простолюду») про творчість Марка Вовчка. Дуже довго М. Добролюбов і М. Чернишевський боролися за цю статтю, яку цензори вздовж і впоперек порізали й повиправляли, але все ж таки вона була надрукована!

Кінець 1860 року був важким і напруженим для Марка Вовчка. У листопаді дуже сильно захворів і ледве не вмер від крупу син Богдан. Грошей, як завжди, не вистачало. Добрий знайомий письменниці Микола Янович Макаров робив усе можливе, щоб якомога швидше гонорари письменниці долітали до неї, але і їх не вистачало на прожиття. І. Тургенєв дуже дякував Макарову й так характеризував це становище: «Надіслані Вами 200 крб. пролетіли, як мрія, як “дим у небесній блакиті”, і Марія Олександрівна знову у своєму звичайному становищі, тобто без копійки». Умінню Марії Олександрівни феноменально швидко й невідомо на що витрачати гроші дивувалися всі її друзі й знайомі. Тургенєв писав Анненкову: «Марія Олександрівна й досі тут живе, і мила, як і раніш; але скільки витрачає ця жінка, сидячи на сухому хлібі, в одній сукні, без черевиків, – це неймовірно. <…> За півтора року розтринькала 30 000 франків зовсім невідомо на що!» Анненков, згадуючи про цей лист у своїх «Літературних спогадах», дасть таку характеристику письменниці: «Це була дивовижна натура, без потрібних засобів для підтримування своїх звичок, але з чудовою майстерністю винаходити засоби для добування грошей, що, у поєднанні з поважністю, якої надають людині праця, хист і гіркий досвід життя, додавало особливого колориту особі пані Маркович і утримувало біля неї багатьох розумних і талановитих шанувальників досить тривалий час». Відсутність грошей підштовхувала до наполегливої роботи. Письменниця працювала багато й захоплено, писала двома мовами, годинами просиджувала за письмовим столом, навіть І. Тургенєв помітив, що у неї тепер немає часу «гризти себе». Також вона брала уроки англійської та італійської мов, багато читала. За

дуже короткий строк Марко Вовчок написала три повісті й надіслала якісь частини для друку Білозерському. П'ять оповідань були відправлені в журнал «Основа». Однак такий напружений режим роботи турбував друзів та знайомих письменниці. «Не можна протягти довго, коли спиш по дві години на добу і обідаєш часом раз на два-три дні», – зазначав у листі до дружини приятель Марії Олександрівни.

У цей час у Петербурзі самотній Опанас Васильович часто зустрічається з давнім знайомим Тарасом Шевченком. Маркович завжди любив музику й запрошував до себе друзів, що розділяли його уподобання. Пізніше, вже після смерті Тараса Григоровича, навесні 1861 року Опанас Васильович влаштує в Петербурзі концерт української музики, весь збір з якого піде на придбання земельного наділу для родичів Шевченка. У Парижі Марко Вовчок знайомиться з медиком Карлом Бенні (1843—1916), який там навчався, й з російським студентом петербуржцем Володимиром Чуйковим (1839—1899), які стали її близькими друзями на довгі роки.

Італія

На початку 1861 року Марко Вовчок ще в Парижі – працює, спілкується з І. Тургенєвим, листується з чоловіком. У письменниці виникає бажання поїхати в Італію. У лютому І. Тургенєв знайомить Марію Олександрівну зі Львом Миколайовичем Толстим (1828—1910). У розмовах з нею Л. Толстой викладає свої педагогічні ідеї, розповідає про організовану ним школу для селянських дітей і запрошує до участі в журналі «Ясная Поляна». З Л. Толстим Марія Олександрівна надалі буде листуватися й обговорювати педагогічні питання, які її хвилюватимуть, письменник надсилатиме їй перші книжки «Ясной Поляны» з проханням написати відгук про них.

Врешті-решт Марія Олександрівна з сином і Олександром Пассеком їде в Італію й оселяється в Римі. Листи від Опанаса Васильовича отримує І. Тургенєв і регулярно пересилає письменниці. Мати Олександра Пассека, намагаючись розірвати стосунки Марії Олександрівни з сином, просить допомоги в І. Тургенєва. У листі до друга Марко Вовчок дивується, що він так швидко змінив свою думку про неї і вдався до звинувачень.

Не знаючи про смерть Тараса Шевченка, Марко Вовчок пише йому про свої римські враження, запитує про його поїздку в Україну, радить берегти своє здоров'я і прислухатися до порад людей, які люблять його: «Мій друже дорогий, Тарас Григорович! Чую, що ви усе нездужаєте та болієте, а сама вже своїм розумом доходжу, як-то ви не бережете себе. Прошу вас дуже: бережіть себе. Чи таких, як ви, в мене поле засіяне?» Коли звістка про смерть Поета дійшла до далекого Рима, Марія Олександрівна у розпачі писала чоловікові: «Я ні об чім не можу думати. Боже мій! Нема Шевченка. Се я тоді з ним навіки попрощалася – чи думали ми, прощаючись… Тепер у мене душа болить, болить, і ніколи не побачу його!»

У Неаполі Марія Олександрівна познайомилася з Миколою Олександровичем Добролюбовим (1836—1861), який приїхав до Італії лікуватися від сухот. Вони часто сходилися для тривалих розмов. Пізніше Марія Олександрівна згадувала: «Він повертав мене <…> в свою віру <…>. Особливо гірко й дошкульно висміював І. Тургенєва… Відкрив мені очі на багато що і багато кого». Зустрічі з критиком наблизили письменницю до гуртка «Современника». Однак розповіді М. Добролюбова про Івана Сергійовича не давали Марії Олександрівні спокою і вона у першому ж листі до Тургенєва попросила розповісти про справжні

причини його розриву з журналом. Микола Олександрович познайомив її заочно з Миколою Гавриловичем Чернишевським (1828—1889); обидва вони, як і Тарас Григорович, клопоталися про видання її творів. Через місяць Марія Олександрівна повернулася в Париж і більше не бачилася з М. Добролюбовим: невдовзі він помер.

Знову Париж

Опанас Васильович, пропрацювавши якийсь час у Петербурзі на посаді з невеликим окладом, повернувся в Україну й проживав у Чернігові. Міністр внутрішніх справ за поданням чернігівського губернатора затвердив Опанаса Васильовича членом від уряду в з'їздах мирових посередників Стародубського, Новгород-Сіверського і Глухівського повітів. Листування з дружиною не переривалось, Марія Олександрівна розповідала чоловікові про свої мрії повернутися в Росію і заснувати школу для дітей, надсилала Опанасу Васильовичу свої твори для друку в Росії, розповідала про цікавих і видатних людей, з якими їй пощастило познайомитися. Також виданням творів Марка Вовчка почав опікуватися Микола Чернишевський, який домовлявся з видавцем, робив грошові розрахунки, добирав твори для видання. Марія Олександрівна була дуже вдячна йому і розповідала І. Тургенєву: «Справи мої поліпшилися, як то кажуть, бо за них узявся М. Чернишевський. Я його ніколи не бачила, але з усього він має бути дуже доброю людиною». Продовжуючи (листовно) спілкуватися з М. Добролюбовим, Марко Вовчок співпрацює й з журналом «Современник», в який надсилає свої нові твори.

Рішення повернутися в Росію, здається, було остаточним, і ніщо не могло стати на заваді цьому поверненню. Марія Олександрівна повідомила чоловікові, що приїде з Богданом у Петербург, звідти – в Чернігів, перед тим зазирнувши в Орел. Опанас Васильович уже потурбувався про навчання свого сина: він мав намір віддати Богдана на виховання в Київський кадетський корпус. Маркович навіть найняв для дружини квартиру в Чернігові.

Листування Марії Олександрівни з М. Добролюбовим тривало до самої його смерті, навіть у свої останні дні критик турбувався про новий твір Марка Вовчка для «Современника», сумував, що досі ще немає грошей для письменниці. У 1862 році був надрукований роман І. С. Тургенєва «Батьки й діти», який обурив М. Чернишевського й, з його слів, призвів до серйозної розмови між Іваном Сергійовичем і Марією Олександрівною. Нібито письменниця дорікала І. Тургенєву, що він помстився покійному М. Добролюбову, вивівши його в образі Базарова. З живим критиком І. Тургенєв не спілкувався, а мертвого ганьбить. Однак І. Тургенєв заспокоїв Марію Олександрівну, що коли він зображував свого Базарова, М. Добролюбов йому на думку не спадав. Але щось зруйнувалося в їхніх стосунках. Якщо раніше І. Тургенєв писав, що спілкується з письменницею мало не щодня,

то тепер сумно зауважував: «А проте я бачу її дуже рідко…» Однак довгі дружні стосунки й добре ставлення одне до одного зберігалися, й І. Тургенєв звертався до Федора Михайловича Достоєвського (1821—1881) з запитанням, чи не бажає той вмістити у «Времени» повість Марка Вовчка. Декілька разів І. Тургенєв, прекрасно знаючи, як швидко письменниця витрачає гроші й що вона перебуває у всякчасній скруті, просив видавців надіслати гроші як гонорар за її оповідання. А якщо їх з якихось причин не надрукують, – рахувати борг за ним. Завдяки Івану Сергійовичу письменниця познайомилася і з класиком чеської літератури Яном Нерудою (1834—1891).

Добрі стосунки зберігалися у Марії Олександрівни і з чоловіком. Письменниця завжди цікавилася долею Опанаса Васильовича, листувалася з ним. Вона радо зустрічалася з людьми, які могли розповісти їй щось про життя Марковича. Дізнавшись про перехід Опанаса Васильовича на роботу в акциз, Марія Олександрівна щиро обурилася і навіть висловила чоловіку своє незадоволення.

У 1862 році І. Тургенєв побував у Москві й надіслав звідти Марку Вовчку лист, у якому розповідав про опублікування її творів у російських журналах. Письменник дуже наполегливо радить товаришці: «Повторюю ще раз на прощання: не приїздіть у Росію». І Тургенєв не помилявся: через деякий час було закрито журнали («Современник» і «Русское слово»), в яких друкувалися твори Марка Вовчка. Але для влаштування деяких грошових та видавничих справ письменниці все ж довелося приїхати на якийсь час у Петербург. Також ця поїздка мала з'ясувати, чи повернеться Марія Олександрівна в Росію, чи залишиться за кордоном. Повернення в Росію призвело б до розриву з Олександром Пассеком, про що письменниця відкрито написала йому. Вона вважала, що, залишившись із нею, він остаточно відірветься від рідного дому й не буде щасливий. Але Марко Вовчок не залишилась у Росії, вона повернулася за кордон.

Неприємною новиною для письменниці було закриття журналу «Основа», де вона друкувала свої українські оповідання, але ж Марко Вовчок, як і завжди, не тужила й продовжувала друкуватися в сербському журналі «Даница», львівському «Вечерниці» та ін. Не пориваючи стосунків із чоловіком, Марія Олександрівна просить його про допомогу, коли їй потрібен фольклорний або етнографічний матеріал (як це було під час написання казки про Кармелюка), турбується, чи вистачить чоловікові грошей, щоб навідати сина, який буде влітку в Швейцарії. У 1864 році було видано книжку «Українські приказки, прислів'я і таке інше, збірники О. В. Марковича і других.

Спорудив М. Номис (М. Симонов)». Цей збірник став визначною подією в історії української етнографії, в ньому дуже часто згадується ім'я Марка Вовчка, оскільки багато прислів'їв та приказок узято з її оповідань.

Шанувальник таланту Марії Олександрівни художник Карл Гун (1830—1877) познайомив з письменницею свого друга композитора Едуарда Мертке (1833—1895), який виявив бажання перекласти на музику українські народні пісні. Марко Вовчок мала приємний голос (контральто) й дуже любила співати, – вона наспівала композитору близько 210 пісень. Співала Марія Олександрівна з пам'яті понад два тижні – від одинадцятої години до четвертої, часом по двадцять пісень на день. Повернувшись до Люцерна, Е. Мертке впорядкував свої записи й зумів видати 25 оброблених українських пісень: «Двісті українських пісень. Співи і слова зібрав Марко Вовчок. У ноти завів Е. Мертке». Цей перший (із задуманих восьми) і, на жаль, останній зошит пісень мав обсяг у 57 сторінок. Музикант планував продовжити роботу над цим виданням і доопрацювати всі пісні, але чи то через цензурні утиски, чи то за браком коштів пісні більше не видавалися.

У 1865 році Марія Олександрівна за порадою І. Тургенєва звернулася до відомого й впливового у Франції видавця П'єра-Жуля Етцеля (літературний псевдонім П.-Ж. Сталь (1814—1886)). Письменниця подала йому для дитячого видання кілька своїх казок в авторському перекладі французькою мовою, а видавець запропонував їй перекласти російською мовою твори французьких письменників, що виходитимуть у його видавництві для петербурзького видавця Вольфа, з яким він налагодив ділові стосунки. Ознайомившись із творами Марка Вовчка, Етцель зазначав, що талант письменниці безперечний, і просив письменницю приїхати до нього, щоб разом вибрати щось для друку. Видавець пообіцяв зробити все можливе, щоб проторувати письменниці дорогу у французьку літературу. Етцель дуже ретельно взявся до справи, уважно прочитав казки «Про дев'ять братів-розбійників та десяту сестрицю Галю» й «Невільничку» і дав авторці поради щодо того, які твори французький читач сприйме, а які – ні, і як бажано переробити ці твори. Також видавець попросив надіслати йому все, що у Марка Вовчка було перекладене французькою мовою. У першому випуску IV тому «Журналу виховання й розваги», що його видавав П.-Ж. Етцель, уперше було написане ім'я Марка Вовчка як постійного співробітника. Навколо цього паризького видання групувалися провідні французькі письменники: Жуль Верн (1828—1905), Жан Масе (1815—1894), Гектор Мало (1830—1907), Александр

Шатріан (1826—1890), Еміль Еркман (1822—1899) та інші. Ім'я письменниці стояло на титульній сторінці протягом сорока років, аж до закриття журналу. Саме в цьому виданні в 1866 році було надруковане оповідання «Melasia», що є третім варіантом казки «Ведмідь», – це була перша публікація Марка Вовчка французькою мовою. А ось із Батьківщини приходили сумні новини: у тому ж році останньому видавцеві книжок Марка Вовчка у Росії, Василю Яковлєву, було відмовлено в посвідченні на право книжкової торгівлі. Перебуваючи в Парижі, Марко Вовчок заприязнилася зі славетним французьким фантастом Жулем Верном. Наслідком їхнього спілкування було те, що один з основоположників жанру науково-фантастичного роману надав українській письменниці виключне право перекладу його творів російською мовою.

Російська письменниця Аполлінарія Суслова, познайомившись із Марією Олександрівною, писала, що вона жінка холодна, обережна й пильно придивляється до людей, ніби побоюється. Можливо, це було саме так: поруч із письменницею завжди було багато людей, однак ті, кого вона називала друзями, ладні були прийти на допомогу за будь-яких обставин. Такою ж була й сама Марко Вовчок. Коли у її друзів, родини художника Якобі, настали скрутні часи і вони звернулися до письменниці, щоб позичити грошей, Марія Олександрівна дала свого золотого годинника для застави, а пізніше сама заставила три золоті браслети, щоб мати змогу допомогти родині Якобі. Це подружжя серед усіх інших паризьких знайомих було найближчим до Марка Вовчка, через них Марія Олександрівна познайомилася з широким колом російських художників у Парижі (Василь Верещагін (1835—1909), Григорій Мясоєдов (1835—1911), Василь Перов (1833—1881), Іван Шишкін (1832—1898) та ін.).

Смерть друга

Олександр Пассек тяжко хворів на туберкульоз і почувався дуже погано, він писав братові, що про його повернення в Петербург не може бути й гадки, що лікування коштує дуже дорого і всі колись заощаджені гроші вже давно витрачені. Тільки завдяки підтримці, допомозі й турботі Марії Олександрівни він ще лікується і взагалі живе. Коли брат приїздив у Париж і якийсь час жив у Марії Олександрівни й Олександра Пассека, він писав матері в Москву, що ці двоє дуже люблять одне одного й дуже сумують, що не знаходять спільної мови з нею. Незабаром письменниця й Олександр Пассек виїхали в Ніццу, де на руках у Марії Олександрівни Пассек помер. Бажаючи поховати кохану людину на Батьківщині, письменниця з тілом Олександра Пассека вирушає в Москву. Маршрут був складним і довгим: Париж – Ганновер – Берлін – Ейдкунен – Вільна – Дінабург – Петербург – Москва. Іван Тургенєв випадково зустрівся з Марком Вовчком під час цього сумного переїзду і, бувши неприємно враженим цим вчинком своєї товаришки, писав Етцелю: «…і ось тепер вона, сильна й здорова, приїхала разом з цими останками…». Письменник вважав за краще поховати людину там, де її спіткала смерть. Етцель у листі висловив свої співчуття письменниці й радив повертатися на Батьківщину, щоб працювати в нормальних умовах і виховувати сина вдома.

Олександра Пассека поховали у Москві на початку жовтня 1866 року. Марія Олександрівна вирішила владнати деякі справи в Росії й повернутися в Париж до сина, якого залишила, від'їжджаючи в Ніццу. Перебуваючи в Росії, письменниця зустрілася з далеким родичем (троюрідним братом) Дмитром Івановичем Писаревим (1840—1868), якому розповіла про свій намір переїхати до Росії, – до того необхідно було сплатити всі борги і влаштувати всі справи в Парижі. Мабуть, у цей час Марія Олександрівна зустрічалась і з Опанасом Марковичем. Ніяких даних про це немає, але ж вони не переривали листування, письменниця весь час турбувалася, щоб Богдан відчував батьківську любов і турботу, тому, можливо, перебуваючи на Батьківщині, Марко Вовчок заїхала й до чоловіка.

На початку грудня Марія Олександрівна повернулася в Париж. І першою її справою стало написання великого листа Тетяні Петрівні Пассек, матері Олександра, в якому розповіла про свої стосунки з її покійним сином. Письменниця розповіла про їхнє щасливе життя, сповістила деякі деталі його смерті, написала, що відіслала їй речі Олександра. Жінки не знайшли

спільної мови, коли Олександр Вадимович був живий, але спільне горе їх примирило. Через деякий час, на свій день народження, Марко Вовчок одержала листа від Т. Пассек – так почалося їхнє листування.

У Росії

Мабуть, через горе й душевну напругу взимку Марія Олександрівна захворіла, однак рішення повертатися в Росію не змінила. У лютому 1867 року Марко Вовчок з сином Богданом виїхали у Варшаву. Етцель, дізнавшись про це, був задоволений і зауважив: «Ви на шляху, якого я Вам зичив». Хоча в подальших листах видавець, мабуть, підсвідомо сподіваючись на повернення письменниці, час від часу повідомлятиме, де буде перебувати найближчим часом, на випадок, якщо Марко Вовчок вирішить знову поїхати за кордон. Із Варшави письменниця вирушила в Петербург, потім у Москву і знову в Петербург. Незабаром до неї з Варшави приїжджають мати й син. Етцель листується з письменницею, запитує, чи може вона дізнатися, що треба зробити, аби вільно надсилати в Росію свій журнал, цікавиться творчими планами й новими творами Марка Вовчка. Марія Олександрівна писала видавцеві: «Я багато працюю. Я почала твір, який лежить у мене на серці. Це моя вранішня робота, коли тільки одна я прокидаюсь. Потім починаються уроки з сином, диктант, історія, читання. Я це виконую, як можу. Уроки скінчуються, я беруся за свою роботу переписувачки. <…> Потім урок музики з сином. Після цього беру переклад, який мені також не нудно робити. Іноді я сідаю за фортепіано…» Також письменниця уклала угоду з видавцем Іваном Івановичем Папіним про видання зібрання її творів у трьох томах. Мабуть, відчуття якоїсь постійності й осілості з'явилося в Марії Олександрівни, коли вона переїхала у будинок на Невському, у власну квартиру.

На початку осені 1867 року в чернігівській лікарні від сухот помер Опанас Васильович Маркович. Чоловік Марії Олександрівни давно був безнадійно хворий і мріяв перед смертю побачити сина. Про це Марку Вовчку написав знайомий чиновник Федір Лазаревський уже після смерті Опанаса Васильовича. Марія Олександрівна в цей час перебувала в Петербурзі й сама була хвора, не могла поїхати по сина, який ще не знав про смерть батька. Богдан із бабусею приїхали в Петербург тільки у грудні.

У Росії Марко Вовчок продовжувала активну працю: виходить друком перший том її творів, у журналі «Отечественные записки» публікується роман «Живая душа», письменниця друкується в польському часописі «Noviny», сербському журналі «Вила», час від часу з'являються її переклади, виконані на високому професійному рівні.

Дмитро Писарев

Після повернення Марії Олександрівни в Росію міцнішають її зв'язки з Дмитром Івановичем Писаревим. Вони листуються, часто зустрічаються й спілкуються, удвох працюють над перекладом книг англійського природодослідника Чарлза Дарвіна (1803—1882) «Походження видів» і німецького зоолога Альфреда Брема (1829—1884) «Життя тварин». На підготовленому окремим виданням романі «Живая душа» Марко Вовчок написала посвяту: «Дмитру Івановичу Писареву. На знак глибокої поваги. 29 квітня 1868 р.». Дмитро Іванович дуже високо цінував талант Марії Олександрівни. Після першого видання її «Народних оповідань» Писарев, відгукуючись на цю подію, писав, що Марко Вовчок в оповіданні «Горпина» «…щодо грації і ніжності барв… не поступається перед великим англійцем», маючи на увазі, звичайно, Шекспіра.

Улітку 1868 року письменниця з сином і Писаревим виїжджають на кілька днів до Риги, а потім перебираються в Дуббельн, де наймають дачу. Саме там сталася трагедія… На очах Богдана Дмитро Іванович потонув. Приголомшена горем Марія Олександрівна очікувала на дозвіл поховати Писарева в Петербурзі, а в цей час труна з тілом стояла у православній капличці на узбережжі. Варвара Писарева не знала про смерть сина – до неї дійшли тільки чутки про його нібито тяжку хворобу, – і стурбована жінка просила знайомих переслати її листа з проханням розповісти, що сталося, до Марії Олександрівни. А з Петербурга на допомогу Марку Вовчку виїжджають письменник Василь Слєпцов (1836—1878) і видавець Флорентій Павленков (1839—1900). Нарешті, дозвіл на перевезення тіла Д. Писарева був підписаний, і на пароплаві «Ревель» його було відправлено з Риги в Петербург. Супроводжували його Марко Вовчок і Ф. Павленков. Під час цієї сумної подорожі здійнялася страшна буря й забобонні матроси вже збиралися викинути труну за борт. Марії Олександрівні довелося довго прохати, умовляти, благати їх не робити цього, дати можливість рідним і близьким поховати людину в рідній землі, мати можливість прийти на могилу. Дмитра Івановича, рідного й дорогого Марії Олександрівні Митю, поховали в Петербурзі, а Микола Некрасов, вражений глибиною горя Марка Вовчка, присвятив їй вірш «Не рыдай так безумно над ним…». Потім буде багато листів з проханнями розповісти про останні дні Писарева, переслати його рукописи, і кожен буде боляче краяти серце письменниці, турбувати свіжу рану. Вона вже знала, як це –

втрачати близьку людину, а потім скріпивши серце знову й знову згадувати про неї. Після смерті Олександра Пассека Марія Олександрівна зуміла добитися опублікування його праці про перебудову в'язниць. І тепер вона відповідала на всі листи, турбувалася про збереження й видання праць свого щирого друга Миті.

Переклади

Після знайомства з Етцелем Марко Вовчок невтомно працювала над перекладами. Видавець навіть писав їй, що її годилось би увінчати «золотою короною» за корисну перекладацьку діяльність у його фірмі. З 1868 по 1876 рік. Марко Вовчок перекладає російською мовою твори Жуля Верна («Діти капітана Гранта», «Подорож навколо світу за 80 днів», «П'ятнадцятирічний капітан», «Подорож до центру Землі», «Навколо Місяця», «Вісімнадцять тисяч верст під водою» та ін.). Перекладає твори В. Гюго, Г.-Х. Андерсена. Саме через переклади казок Андерсена у Марка Вовчка почалася запекла боротьба з перекладачками й громадськими діячками Н. Стасовою і М. Трубниковою, які звинуватили письменницю у використанні їхніх перекладів, зроблених раніше. Марко Вовчок відкрито й сміливо відстоювала оригінальність своїх перекладів, вимагала створити третейський суд, що звірив би переклади. Суперечка точилася у 1872 році в газеті «С. – Петербургские ведомости». На жаль, висновок зібраної комісії був не на користь Марка Вовчка, хоча її переклади вирізнялися вищим художнім рівнем.

Також Марія Олександрівна написала й надрукувала серію нарисів «Письма из Парижа», а пізніше створила серію публіцистичних творів про англійських письменників «Мрачные картинки». Літераторка не сиділа на місці, вона постійно їздила у справах у Париж, де зустрічалася з Етцелем, допомагаючи встановити міцні й взаємовигідні зв'язки з російськими видавцями; зустрічалася в Парижі з Герценом; час від часу відвідувала своїх знайомих у Москві, інколи навідувалася в Орловську губернію. У 1869 році Марко Вовчок намагалась почати видавати свою газету «Стрела», але остаточного дозволу на це не отримала. Резолюція була такого змісту: «Вбачаю багато незручностей у дозволі редагування жінці, а тому визнаю за потрібне прохання відхилити». Може, саме через таке ставлення до слабкої статі Марія Олександрівна й взяла собі колись чоловічий псевдонім?.. Але в 1870 році Марії Олександрівні разом із книговидавцем і власником книгарні Семеном Васильовичем Звонарьовим удається отримати дозвіл на видання щомісячного ілюстрованого журналу «Переводы лучших иностранных писателей». Марко Вовчок була в ньому редактором і перекладачем. У головному управлінні у справах друку склали чітку програму журналу: «1. Перекладні романи, повісті й оповідання і 2. Подорожі. 3. Твори для дитячого читання. Журнал виходитиме щомісяця, книжками від 15 до 20 аркушів». Поет і

перекладач Олексій Миколайович Плещеєв (1825—1893), який колись давно познайомився з Марком Вовчком, дізнавшись про відкриття журналу перекладів і сподіваючись на плідну й цікаву працю, одразу запропонував свої послуги. Письменниця жваво відгукується на лист Плещеєва, але в першу чергу вона знаходить освічених, активних, талановитих, емансипованих жінок, яких залучає до роботи як перекладачок. Перше число журналу вийшло на початку 1871 року, перекладачами у виданні були самі жінки. Сама Марія Олександрівна вмістила в щомісячнику початок своєї повісті «Маруся», перекладеної російською мовою. На сторінках журналу з'являлися імена талановитих перекладачок – Надії Білозерської, Анни Буткевич, Олександри Кутузової, Зінаїди Ген, Аделаїди Піге, Юлії Корнільєвої, Віри й Надії Єракових, Олени Лихачової, Катерини Щигльової та багатьох інших. Забігаючи наперед, треба сказати, що журнал проіснував тільки півтора року й за цей час вийшло сімнадцять книжок щомісячника. Обсяг роботи, яку виконувала письменниця, був такий великий, що давній друг Марка Вовчка учитель гімназії Петро Гаврилович Барщевський у листі запитував: «Скажіть мені, Бога ради, як Ви встигаєте? Видання ростуть, як гриби».

Михайло Лобач-Жученко

У Петербурзі Марія Олександрівна познайомилася з Єлизаветою Водовозовою, згодом відомою мемуаристкою, яка залишила такий опис Марка Вовчка того часу: «Це була жінка середнього зросту, повна, не дуже вродлива, але, як про неї казали, краща за будь-яку красуню. Тоді вона була вже не першої молодості, з надзвичайно густими, широкими чорними бровами, риси обличчя, хоч трохи розпливлися, були дуже рухливі, з розумними темно-сірими проникливими очима. Вдягнута вона була завжди дуже гарно, за модою, але недбало».

1871 рік можна вважати роком зародження й формування стосунків Марії Маркович з майбутнім чоловіком, Михайлом Дем'яновичем Лобачем-Жученком (1850—1927). Вони познайомились у родині полтавчанина Михайла Мамича, де якось узимку гостювала Марія Олександрівна. Михайло Дем'янович на той час закінчував морське училище. Цього року двоє дорогих серцю письменниці чоловіків закінчили певний етап у своєму навчанні: Богдан успішно склав іспити й отримав атестат зрілості, а Михайло Дем'янович закінчив училище й отримав звання гардемарина. Місцем служби Лобача-Жученка став фрегат «Князь Пожарский», однак уже в червні він вирішив піти у відставку і вступити до технологічного інституту. Богдан знав Михайла Дем'яновича і ставився до нього як до приятеля (Богдан був лише на три роки молодшим за Лобача-Жученка), тому рішення гардемарина дуже його порадувало. Стосунки між Марією Олександрівною й Михайлом Дем'яновичем стають ближчими, довірливішими: вони перейшли на «ти», часто навідують одне одного, чоловік виконує різноманітні доручення своєї подруги. У липні Михайла Лобача-Жученка було звільнено від служби й надано чин прапорщика, а Богдан отримав дозвіл вступити до університету, «не складаючи вдруге екзаменів» (син Марка Вовчка стане студентом першого курсу математичного розряду фізико-математичного факультету Петербурзького університету). Також у житті Богдана з'являється Ліза Корнільєва, з якою він познайомився, живучи в Тулі. Обережна й стримана мати пише синові: «Я не знаю Лізи, але як угадую, це дівчина чиста й серйозна, саме така, яка може ощасливити життя людини». Богдан багато часу проводить з Лізою, майже весь час перебуває в Тулі, а Марія Олександрівна попереджає: «Пам'ятай, любий друже мій, що з такими порядними людьми треба обходитися обережно. Якщо і є великий гріх на землі, то це легковажно порушити душевний світ порядної людини».

У день народження дочки Парасковія Петрівна написала Марії Олександрівні: «…всюди ти була для мене ангелом-охоронцем, що оберігав життя моє від усіляких турбот і лиха, частенько від нестачі хліба насущного… І якщо я тепер живу цілком забезпечено і по можливості спокійно, то хіба не тобі завдячую цим?» Ці щирі слова – не просто гарні фрази до дня народження: письменниця з перших років самостійного життя постійно допомагала матері, покинутій другим чоловіком напризволяще.

Листування з Михайлом Дем'яновичем не припиняється, дарма що він вимушений поїхати у справах у Торжок, а чи вона в Париж. Затримання Марії Олександрівни в Парижі викликає сум у Михайла Дем'яновича. А затриматися письменниці було необхідно, бо мала відбутися зустріч з Етцелем, який збирався передати всі свої видавничі справи синові й без нього тепер ні з ким не зустрічався. Крім того, після довгої розлуки Марко Вовчок побачилася з І. Тургенєвим, про якого написала Лобачу-Жученку: «Страшенно постарів. Став білий, як сметана».

Після закриття журналу перекладів матеріальний стан письменниці значно погіршився, про це свідчать прохання Богдана Марковича відкласти сплату за слухання лекцій в університеті, які він час від часу писав. Останнє таке прохання було подане у жовтні 1873 року, його відхилили, а Богдана виключили з числа студентів. Марію Олександрівну в цей час більше турбувало інше: країною пройшли арешти, було ув'язнено багато її друзів та однодумців, вилучено книжки, в яких були і її твори. Марко Вовчок відчувала небезпеку, тому письменниця вирішила разом з Богданом і Михайлом Дем'яновичем терміново виїхати за кордон! Для збирання коштів на цю поїздку вона мобілізує всі сили, звертається навіть до товариства для допомоги нужденним літераторам і вченим. До від'їзду Богдан зумів знову стати студентом Петербурзького університету й отримати відпустку на два місяці для поїздки за кордон супроводжувати хвору матір. У технологічному інституті також задовольнили прохання Михайла Дем'яновича Лобача-Жученка про надання йому закордонної відпустки до початку нового навчального року. У кінці березня 1874 року Марко Вовчок на превелику силу виклопотала собі закордонний паспорт і разом з Богданом та Михайлом Дем'яновичем виїхала в Париж. Однак невдовзі вони повернулися, на початку травня оселилися на дачі в селі Ретені, поблизу станції Плюсса Варшавської залізниці. Там Богдан, перебуваючи на літніх канікулах, мав роботу репетитора. Кілька разів Марія Олександрівна виїжджала в Петербург, щоб вирішити видавничі справи, зустрітися з друзями. У вересні письменниця з

сином і другом повернулися в Петербург. Саме там турбота про власну безпеку відступила, бо її місце зайняла турбота про Михайла Дем'яновича: лікарі підозрювали в нього туберкульоз. Через це він вимушений був залишити навчання в технологічному інституті.

Навчання Богдана також висіло на волосинці – він удруге був виключений через несплату за навчання й знову, у березні 1875 року, поновлений. У вересні цього ж року син письменниці скінчив університетський курс. Друг Богдана Опанасовича писав про нього: «Він дуже захоплювався соціалістичними ідеями того часу в їх трохи утопічній і сентиментальній формі, як захоплювалась ними більшість радикальної молоді». Про початок революційної діяльності сина Марка Вовчка відомо з довідки таємного відділу: «Департаменту поліції Маркович став відомий у 1874 році. За агентурними даними, Маркович, буваючи в С. – Петербурзі серед студентів, брав активну участь у заворушеннях, які чинили в 1874 році вихованці вищих навчальних закладів». Богдан Опанасович справді брав активну участь у демонстраціях і всіляких політичних заходах. За діяльністю Богдана уважно слідкували представники жандармського управління. Так само уважно, але з тривогою, що розривала її серце, спостерігала за сином Марія Олександрівна. Час від часу Богданові Опанасовичу доводилося переховуватися від поліції по далеких селах, у друзів і знайомих, розповсюджуючи чутки про свою хворобу.

Стосунки Лобача-Жученка з письменницею вже були такими, що Михайло Дем'янович мав бажання узаконити їх. У листі Марії Олександрівни до Михайла Дем'яновича від 25 серпня 1875 року письменниця, мабуть, відповідаючи на питання друга, зазначає, що не проти оформити шлюб, що про це необхідно буде поговорити, коли він повернеться, а зараз їй терміново треба закінчувати третю частину «В глуши».

Онук? Син!

Марія Олександрівна вже давно познайомилася з коханою дівчиною свого сина Лізою Корнільєвою, про яку Богдан колись так багато писав матері. Кохання Лізи й Богдана було взаємним. Син письменниці вже давно захоплювався Лізою, а в самого Богдана неможливо було не закохатися. Літературознавець Дмитро Миколайович Овсянико-Куликовський (1853—1920) так описував свого друга: «Це був у повному розумінні слова красень. Розумний, добре освічений, жвавий, бадьорий, він усіх зачаровував». Наприкінці липня 1875 року наречена Богдана Опанасовича народила від нього сина, хрещеного Борисом і записаного в метричній книзі Покрово-Коломенської церкви С. – Петербурга. Дитина була дошлюбною, і Ліза дуже боялася реакції своїх батьків, що жили в Тулі, а підтримки Богдана вона не дочекалася, бо вони на той час серйозно посварилися. Шукаючи допомоги, дівчина кинулася до Марії Олександрівни. Майбутня свекруха прийняла Лізу й онука, зрозуміла страх дівчини, її хвилювання й небажання розповідати про все батькам, забезпечила їм підтримку й допомогу. У письменниці Ліза прожила до приїзду з-під Полтави годувальниці Явдохи.

Залишивши дитину Марії Олександрівні, Ліза у 1876 році взяла шлюб з Богданом Опанасовичем, а в 1877 році народила другого сина – Богдана. Цей син був народжений у законному шлюбі, названий на честь батька, а от свого первістка Ліза ніколи більше не бачила… І зовсім не тому, що хтось заважав цій зустрічі чи не дозволяв невістці приїхати до свого сина – на заваді стояли вигадані Лізою умовності, через які її незаконний син назавжди залишився в сім'ї Марії Олександрівни. Чиїм сином є Борис, знали всі в родині, але, зрозумівши точку зору Лізи, письменниця приймає, мабуть, єдине правильне рішення: вони з Михайлом Дем'яновичем усиновлюють Бориса (офіційно це сталося в 1891 році). І дитина, яка могла бути Марії Олександрівні онуком, стає її сином. У родині Бориса Михайловича Лобача-Жученка завжди вважали молодшим сином Марії Олександрівни.

Улітку 1876 року Марія Олександрівна з маленьким сином і Михайлом Дем'яновичем їздили в Марківку під Полтаву. Там письменниця познайомилася з батьками Лобача-Жученка. У цьому ж році Марія Олександрівна переживала й важке горе – померла її мати Парасковія Петрівна.

Маленький Боря наповнює життя Марії Олександрівни новими турботами й радощами: він починає ходити, час від часу хворіє. Заради нього письменниця вирішує зняти кращу, більшу й

зручнішу квартиру. Радиться з Лобачем-Жученком, чи не поїхати їй з Борею на ціле літо в Марківку, до його батьків, які були такі милі й чуйні? Лист Етцеля, в якому видавець нагадує, що Марія Олександрівна мріяла доживати віку у Франції і перебратися туди одразу після закінчення Богданом університету, тепер викликає у письменниці посмішку.

Переїзд

Навесні 1877 року Марія Олександрівна востаннє виїхала за кордон. Були нагальні справи у видавництві Етцеля, але був ще й страх через слідство у справі її знайомих з «Товариства друзів». Цілком можливо, що Марку Вовчку загрожував обшук або навіть арешт. Париж був близький і знайомий: старі друзі, що дали притулок, – бо в готелі «Лувр» місць не було; справи у видавництві; записка від І. Тургенєва з проханням відвідати його, бо сам хворіє і прийти не може…

Повернувшись, Марія Олександрівна турбується за кар'єру Михайла Дем'яновича. Письменниця зв'язалася з давнім знайомим, чиновником Федором Лазаревським, написала йому, що Михайлові Дем'яновичу, мабуть, доведеться перебиратися на службу в інше місто, просить допомогти вирвати Лобача-Жученка з Петербурга на службу в Ставрополь. Отримавши позитивну відповідь, Марія Олександрівна просить зберегти в таємниці її втручання у справи друга. Михайло Дем'янович побував у Ставрополі, на місці спілкувався з Ф. Лазаревським, а повертаючись, заїхав до сім'ї Богдана Опанасовича. Марковичі тоді жили в Москві в студентській «комуні». Умовами життя в цій «комуні» Лобач-Жученко був шокований: холод, невлаштованість, а до того ще й злидні переслідували молоду сім'ю з маленьким сином. Зустрівшись із Богданом, Михайло Дем'янович радився з ним щодо вінчання з Марією Олександрівною. Наприкінці 1877 року Лобач-Жученко просить Марію Олександрівну приїхати в Москву, щоб повінчатися там. Сталася ця подія 19 січня 1878 року. А через деякий час Михайло Дем'янович був призначений на службу в Ставрополь.

Чоловік перший виїхав у Ставрополь, щоб зняти квартиру, владнати інші побутові справи до приїзду дружини з сином. Марія Олександрівна у Петербурзі намагається передати новим жильцям квартиру, відправити всі речі в Ставрополь, дуже хоче взяти рояль. У листі пропонує чоловікові запросити до них жити його матір, Тетяну Андріївну. У перші дні квітня 1878 року Марія Олександрівна з сином Борисом виїхала в Ставрополь. Про свій від'їзд вона не повідомляла друзям і знайомим, усі незавершені справи залишила доброму знайомому, юристу Михайлу Миколайовичу Буткевичу. Тільки йому Марко Вовчок залишила свою кавказьку адресу. Для близьких знайомих письменниці цей від'їзд був цілковитою несподіванкою, хоча Марія Олександрівна казала, що на якийсь час виїде за кордон. За рік до цих подій Марія Олександрівна, розмірковуючи у листі до Ф. Лазаревського

про переведення Михайла Дем'яновича у Ставрополь, написала: «…нехай Марко Вовчок зникне, як у воду кане, і нехай там залишається під водою до самої смерті, – це найкращий засіб дожити до неї спокійно і багато працювати».

Ставрополь

У Ставрополі Михайло Дем'янович найняв невеликий будиночок на подвір'ї маєтку ставропольського губернатора генерала Христофора Попандопуло. Саме туди у квітні 1878 року приїхала Марія Олександрівна з меншим сином. Біля будиночка був великий сад, який став улюбленим місцем прогулянок і відпочинку Марії Олександрівни. Як згадував потім Богдан, письменниця вела замкнений спосіб життя: вона дуже рідко ходила до міста, майже не відвідувала знайомих, ні в клуб, ні в театр не ходила. Жінка ніби відпочивала від свого швидкого, жвавого й бурхливого життя. Звичайно, не всі літературні й видавничі справи були завершені, тому Марку Вовчку доводилося деякий час ще щось дописувати, щось відсилати, одержувати якісь гроші за свої твори.

У 1878 році Богдана мали вислати з Москви і поселити в Архангельській губернії під гласний нагляд поліції. Але цього заходу не здійснили, бо Маркович ще у травні цього року сховався в Тульській губернії, де навчався ковальського ремесла. Переховуючись у селі, Богдан Опанасович заразився від хворого селянського хлопчика висипним тифом. Марковича відправили в московську лікарню. Дізнавшись про справжню й дуже важку хворобу сина, Марія Олександрівна з чоловіком відправилися в Москву, звідки вони забрали Богдана до Ставрополя. Але як тільки Богдан трохи одужав, начальник жандармської управи міста Ставрополя зацікавився ним і надіслав запит до Петербурзького університету, бажаючи з'ясувати, чи було йому надано диплом кандидата. Богдан Опанасович не став очікувати арешту, він терміново поїхав. У довідці III відділу про нього було сказано: «Незважаючи на розшуки по всіх усюдах, місця проживання його до останнього часу не було виявлено; а нелегальним шляхом здобуто відомості, що він у 1878 році був найвпливовішою особою серед с. – петербурзької та московської молоді, водячись здебільшого з фабричним людом як робітник, причому дуже хитро переїздив з міста до міста, не маючи певного місця проживання».

Одного разу (в 1879 році) чорні хмари зійшлися й над головою Марії Олександрівни. У перлюстрованому у III відділі листі одного зі студентів Петербурзького університету необережно згадувалося ім'я Марії Олександрівни, і її особою зацікавився сам Олександр II. Начальник III відділу, генерал-ад'ютант Олександр Дрентельн терміново повідомив царю, що Маркович – відома письменниця Марія Олександрівна Маркович

(Марко Вовчок), що вона належала до гуртка пропагандистів «Товариство друзів», що коло її інтересів обмежувалося літературою й зустрічалася вона найчастіше з представниками літератури. Так, вона була близько знайома з тими, хто в 1877 році відвідував вечори у Єракових, але ж у самої письменниці ніяких зібрань не проводилось. Зараз Марко Вовчок перебуває за кордоном.

Абрау-Дюрсо

На початку літа 1880 року Михайло Дем'янович виїхав у справах до Абрау-Дюрсо. Знайомий Лобачів-Жученків так гарно розповів їм про Абрау, що Марія Олександрівна терміново захотіла поїхати туди. Хвилюючись, збираючи гроші й турбуючись, що їх не вистачить, Марія Олександрівна пише чоловікові: «Мені Абрау часом уявляється обітованою землею…» І бажання письменниці здійснилося: у середині червня вона з сином Борисом переїжджають зі Ставрополя до Абрау-Дюрсо. Діяльна й енергійна натура Марії Олександрівни не могла залишатися без великої кількості термінових справ. Письменниця й далі щось робила для видань, але тепер, маючи якийсь вільний час, вона дедалі більше вникала в службові справи чоловіка, допомагала йому порадами у складанні паперів, листуванні. В одному з листів Марія Олександрівна дала чоловікові сумну пораду не довіряти своїм співробітникам. Письменниця знала багатьох людей, які належали до світу мистецтва, світу краси й гармонії, але скільки ж розчарувань зазнала вона, спілкуючись з ними! Зі скількома стосунки припинилися назавжди, коли розкривалися їхні справжні, зовсім не шляхетні риси характеру! Марія Олександрівна бажала сама вчитися на своїх помилках і застерігала від хибних висновків і вчинків чоловіка.

В Абрау письменниця зовсім облишила літературну діяльність, весь свій вільний час приділяла вихованню сина й справам Михайла Дем'яновича. У листі до Бориса, написаному десь через шістнадцять років, Марія Олександрівна буде згадувати, як вона в Абрау-Дюрсо читала синові Жуля Верна у своєму перекладі: «Може, ти й не пам'ятаєш, як в Абрау ти, хворий, а потім і дужий, ще не вміючи сам читати, годинами слухав моє читання про всяких наутілусів, дивовижні береги, чудові острови і т. ін. і т. ін. Пам'ятаєш, як ми сіяли пшениченьку, занесену, здається, з Великого океану в розколину земної печери? <…> Наче зараз бачу весь берег, відчуваю те повітря, наче доторкаюся до непокірних ночов, з якими можна було впоратися, тільки забрівши у воду». Родина вирішує залишитися в Абрау-Дюрсо. Михайло Дем'янович на якийсь час виїжджає у справах до Ставрополя, і це дає йому можливість зібрати залишені речі, дещо розпродати. З усіх сімейних речей Лобача-Жученка найбільше хвилювала доля рояля та меблів, привезених із Парижа, він дуже хотів забрати їх до нової домівки. На жаль, справджуються сумні відчуття письменниці про людську підступність та нещирість: стосунки Михайла Дем'яновича й Ф. Лазаревського дуже

погіршуються. Людина, яка допомогла Лобачам-Жученкам перебратися в Ставрополь, яка була чуйною й уважною, тепер більше й більше нагадувала чиновника-бюрократа. Він виявився дріб'язковим, причепливим, а іноді просто жорстоким. Приїжджаючи в Петербург, він намагався показати себе з найкращого боку, з великою повагою ставився до Марії Олександрівни, але після її переїзду в Ставрополь, коли її чоловік став його підлеглим, перестав на неї навіть зважати! Письменниця була спокійною й мудрою людиною, але останньою краплею для неї стала поведінка Ф. Лазаревського, коли хворів маленький Борис. Саме того дня, коли хлопчик лежав з високою температурою, чиновник привів до кімнати столяра і стукав, відчиняв вікно, голосно розповідав, що і як треба полагодити, абсолютно не зважаючи, що турбує й будить хвору дитину. Коли Михайло Дем'янович через якийсь час їхав у Петербург, дружина попросила його розповісти петербурзьким друзям про справжнє обличчя Ф. Лазаревського, аби ніхто більше не мав ніяких ілюзій стосовно цієї людини.

Старший син Марії Олександрівни з дружиною й дітьми в цей час жили в Майкопі на Північному Кавказі. Ліза утримувала приватний навчальний заклад, у якому працював викладачем Богдан. Не вірячи, що Марко Вовчок може замовкнути, Богдан Опанасович у листах до матері обережно питав: «Чи не написала що-небудь?» Марії Олександрівні було добре в Абрау, але ж… тут не було ніякого товариства, лікарської допомоги, телеграфного зв'язку, тому довелося перебиратися до Новоросійська й оселитися в невеличкому будинку на тихій вуличці. А у Михайла Дем'яновича стосунки з Ф. Лазаревським так загострились, що Марія Олександрівна вирішила втрутитися, згадати про свої петербурзькі зв'язки й шукати допомоги в столиці. У жовтні 1881 року письменниця вирушила в Петербург клопотати про переведення чоловіка, аби він не був підлеглим Ф. Лазаревського. Під час пересадки в Харкові Марія Олександрівна відвідала книгарню й була там зустрінута овацією. Письменниця так описувала цей випадок: «…несподівано була зустрінута овацією в магазині Куколевського. Я якось ненароком сказала хлопчикові, що шкода так дорого давати йому за свої ж книжки. І враз вискочив звідкись літній чоловік: "Що Ви, пані, сказали?" Відмовлятися було незручно, й овації закінчилися тим, що він просив книжок на комісію…»

У Петербурзі Марія Олександрівна звернулася до чиновника високого рангу, колишнього журналіста й громадського діяча Миколи Макарова (письменниця так характеризувала старого знайомого, роздумуючи, до кого звернутися по допомогу: «Він

колись був чесною людиною»). Марко Вовчок мала ділові зустрічі з Миколою Макаровим, професором права Московського університету, гейдельберзьким знайомим Петром Редкіним, державним чиновником високого рангу Петром Ріхтером. Усі чоловіки запевнили Марію Олександрівну, що Михайла Дем'яновича переведуть від Ф. Лазаревського. Повернувшись до сім'ї, письменниця, яка вже відійшла від активної літературної і громадської діяльності, годинами розповідала про Петербург, про зустрічі, про домовленості, про давніх знайомих.

Однак із переведенням чоловіка зволікали, чиновники не могли (про те, що не хотіли, навіть думати було неприємно) знайти йому іншу роботу. Марія Олександрівна листувалася з М. Макаровим і П. Ріхтером, які запевняли її, що невдовзі справу буде вирішено. Михайло Дем'янович виявив багато грубих, якщо не злочинних, порушень у діяльності Ф. Лазаревського, про які повідомив вище керівництво. Чоловік письменниці хотів навіть сам їхати в Петербург, але у липні 1882 року Ф. Лазаревського було звільнено зі служби за станом здоров'я. Михайло Дем'янович став підлеглим нового управляючого, який призначив його наглядачем 1-ї Сергіївської округи Ставропольського удільного маєтку. Родина переїжджає у с. Сергіївське, де Михайло Дем'янович найняв маленький будиночок на три крихітні кімнатки з протікаючим дахом. Найсумнішою для Марії Олександрівни була відсутність саду. У всьому селі було лише кілька миршавеньких акацій, а письменниця дуже любила працювати в саду.

У Ставрополь

Весь цей час Етцель намагається знайти письменницю, його дуже непокоїла п'ятирічна перерва в їхньому листуванні. Видавець збирає інформацію про Марка Вовчка, але до нього доходять лише якісь незрозумілі чутки, що Марія Олександрівна десь виховує чиїхось дітей, що вона посварилася й розійшлася з чоловіком, що переїхала в Україну… Мабуть, єдиною правдою з того, що дійшло до Етцеля, було те, що Марко Вовчок уже давно не друкується.

У серпні 1883 року в Парижі помер давній і добрий друг Марії Олександрівни Іван Сергійович Тургенєв. Письменниця в цей час була сповнена хвилювання за життя свого молодшого сина, бо в Сергіївському були дуже важкі побутові умови й до того ж у село прийшла страшна епідемія дифтериту. Марія Олександрівна терміново переїжджає з сином у Ставрополь, а через деякий час до них приєднується й Михайло Дем'янович, якому дозволили керувати Сергіївською округою зі Ставрополя.

Наполегливий Етцель таки знайшов, як зв'язатися з Марком Вовчком, і написав їй листа, в якому висловив радість, що вона жива (бо він після її п'ятирічного мовчання думав уже про найгірше). Видавець також радів, що письменниця добре перенесла й витримала всі знегоди останніх років. Справи його видавничої фірми процвітали, й Етцель просив Марію Олександрівну не соромитися й написати, чи не може він бути їй корисним. Також видавець повідомив Марку Вовчку про смерть Івана Тургенєва. Листу доброго знайомого Марія Олександрівна дуже зраділа: він нагадав їй про Париж, про бурхливу молодість. Про себе письменниця повідомила, що останнім часом жила в таких умовах, що навіть дзеркала не було. Марія Олександрівна поскаржилася Етцелю, що, звикнувши завжди заробляти собі на прожиття, вона невдоволена теперішнім існуванням. Про що говорила письменниця? Про матеріальний стан? Самостійно заробляючи на життя наполегливою працею, вона жила за кордоном у добрих готелях або приватних маєтках, утримувала себе, сина й свою матір, мала змогу допомагати багатьом людям, а теперішній стан усе більше хотілося назвати злиднями. А може, мова йшла про розмірений темп життя? Спочатку він зачаровував письменницю, яка раніше й хвилинки вільної не мала, але тепер дратував і здавався порожнім і неприйнятним. Цілком можливо, що Марія Олександрівна мала на увазі і те, й інше. Етцель відгукнувся дуже швидко: він пообіцяв надіслати 500 франків за твори, які вона може написати для них. Бажано, щоб це були

твори для дітей, але, і на цьому Етцель особливо наголошував, не можна забувати про різний менталітет: деякі твори письменниці французький читач може не тільки не сприйняти, а просто не зрозуміти. Етцель підкреслює, що радо прийме для видання також будь-які переклади Марка Вовчка. Пізніше видавець переказав Марії Олександрівні не 500, як обіцяв, а 900 франків. Однак і вимагав якнайшвидше надіслати йому закінчений переклад її роману. А Марія Олександрівна жила у Ставрополі в п'ятикімнатному будинку біля костьолу. Будинок був з величезним фруктовим садом, і це було саме те, про що так мріяла письменниця. Тут були черешні, вишні, яблуні, груші, сливи! Борис Лобач-Жученко згадував: «Фруктів було так багато, що ми не знали, що з ними робити». А невтомний Богдан, приїхавши погостювати до матері, навіть тут устиг організувати народовольчу групу.

Етцель не перериває листування з Марком Вовчком і щиро зауважує їй: «Коли б Ви одержали французьку освіту, Ви б посіли у нас визначне місце серед наших романістів, і Ваше життя було б спокійним, уславленим, безтурботним». Але на той час життя Марії Олександрівни не було безтурботним: померла мати Михайла Дем'яновича, і він, узявши відпустку, поїхав у Полтаву. Письменниця захворіла і, не відчуваючи полегшення, вирішила їхати на консультацію до лікарів у Харків. Слабку матір супроводжував Богдан. На щастя, лікарі запевнили, що хвороба її не така небезпечна, як здавалося близьким, і запропонували лікування. У Харкові Марія Олександрівна весь вільний час присвячує Борі: вони гуляють містом, відвідують знайомих. Зберігся цікавий спогад Бориса Михайловича про один епізод того часу: «Якось ми пішли в міський сад, де в той час перебував проїздом звіринець з дресированими собаками під орудою якогось італійця. Коли ми прийшли, то вистави не було, та коли вже мама заговорила з "директором" італійською мовою, то він страшенно зрадів і показав різні собачі фокуси, відмовившись від платні». Через деякий час після повернення письменниці з молодшим сином у Ставрополь був схоплений і заарештований Богдан Маркович (1884). Його кинули до Ростовського в'язничного замку. Марію Олександрівну викликали у ставропольську жандармську управу, де їй показали фотографію Богдана. «Ви знаєте цього пана?» – спитали письменницю. Вона відповіла: «Аякже, це мій син». Коли Марія Олександрівна запитала, що чекає її сина, полковник відповів: може, каторга або й гірше. Серце матері стискалося від тривоги за долю сина, – і яке лікування могло тут зарадити? Забувши про власні негаразди й хвороби, Марія Олександрівна з Борею виїхала в Ростов, щоб,

може, якось допомогти Богданові. Письменниця зустрічалася з капітаном, який вів слідство, з наглядачем в'язничного замку. У листі до чоловіка Марко Вовчок сумно жартувала: «Розмовляючи з ними, я в душі сміялася, згадуючи слова І. Тургенєва, що в мене є хист робити з людьми, що забажаю, – чи не збереглася ще й тепер часточка цього хисту?» Марія Олександрівна не опускала рук і, здавалося, не втомлювалася, борючись за сина. Вона двічі бачилася з Богданом, написала листа чоловікові з проханням надіслати синові посилку, їздила в Харків до прокурора, щоб поговорити про справу Богдана. Давній знайомий Марії Олександрівни, прокурор Харківської судової палати Ігнат Закревський колись давно брав участь у суперечці щодо перекладів казок Андерсена і був не на боці Марії Олександрівни. Шукаючи зустрічі з ним, письменниця турбувалася, чи не зашкодить синові навіть її поява у І. Закревського, бо він міг залишити в душі давнє зло.

В Україні. Доля Богдана

Серед цих турбот і проблем був один слабенький, але світлий промінчик: Михайло Дем'янович сподівався, що його переведуть в Україну: звільнялося місце в Богуславі Канівського повіту. У квітні 1885 року сподівання справдилися. Лобача-Жученка призначили на нове місце. А Марія Олександрівна знов і знов робить спроби взяти Богдана на поруки. З в'язниці Богдан Опанасович передав матері кілька віршів за мотивами Шеллі. Марко Вовчок потурбувалася, й ці твори були надруковані в місцевій газеті «Северный Кавказ» під псевдонімом Ростовський. Богдан передавав ці вірші у вигляді математичних формул, які мати розшифровувала, щоб записати вірш уже літерами. Про долю старшого сина Марія Олександрівна розповіла в листі Етцелю, також вона надіслала видавцю два портрети Богдана. Етцель був дуже зворушений і стурбований долею сина Марка Вовчка – мабуть, він розповів про цю історію комусь із політичних емігрантів, бо невдовзі історія Богдана Марковича стала відома всім емігрантам у Парижі.

Усі зусилля Марії Олександрівни поки що нічого не дали. Вона збирається переїжджати з чоловіком в Україну, працює над новими перекладами для видавництва Етцеля, але подумки – весь час у Ростові біля сина, якому не може допомогти. Як тільки з'являлася можливість, мати летіла до старшого сина. Борис згадував про побачення з братом: «Пам'ятаю, що й мене мати взяла на одне побачення. Також врізалось мені в пам'ять, як Богдан, стоячи за ґратами в'язниці, махав нам рукою, коли ми йшли додому. Пригадую, що тоді я часто сидів один у кімнаті, бо мамі доводилося багато ходити по різних установах, клопотати за Богдана». За рік до ув'язнення Богдан розлучився зі своєю першою дружиною. Ліза Маркович з дітьми поїхала до батьків у Калузьку губернію, а Богдан Опанасович жив з другою, невінчаною дружиною Євгенією Голубовською. Марія Олександрівна листувалася з родиною Голубовських, цікавилася, коли й хто був у Богдана, чи дозволяють побачення, як він почуває себе. До всіх неприємностей додавалася побутова невлаштованість сім'ї. Михайло Дем'янович приймав у Богуславі справи й не міг узятися до шукання помешкання для родини, а життя в Києві у чужих людей було для письменниці просто нестерпним. Нарешті чоловік винайняв на правому березі Росі будиночок, куди й приїхала Марія Олександрівна з молодшим сином.

Справу Богдана Марковича Олександр III розв'язав адміністративним порядком: запропонував установити гласний

нагляд поліції за Б. Марковичем на два роки. Міністерство юстиції звернулося з проханням до катеринославського губернатора розпорядитися про поселення Богдана Опанасовича Марковича в одному з повітів Катеринославської губернії, не розташованих понад залізницею і якнайдалі від Ростова-на-Дону. Богдан подав прохання дозволити йому оселитися у своєї матері, Марії Лобач, але катеринославський губернатор не дозволив цього й звелів вислати Марковича в Новомосковський повіт, де Богдан і був поселений у с. Вільне за двадцять кілометрів від міста. Марія Олександрівна раділа, що син хоч і частково, але на волі, у листі вона вітала Богдана, що він «уже не в клітці», і дуже радила залишатися в Новомосковську. Мати не збиралася залишати справу допомоги синові й запитувала його в листі, до кого в Петербурзі він радив би їй звернутися, щоб якось полегшити його долю. Але радість Марії Олександрівни від того, що сина випустили з в'язниці, була жорстоко обірвана: були виявлені нові факти революційної діяльності Богдана Марковича, і його знову заарештували і ув'язнили в Новомосковському в'язничному замку (1885). Марія Олександрівна була настільки приголомшена, що наступний лист до Богдана писав Михайло Дем'янович. Мати рветься до сина, але Лобач-Жученко погоджується відпустити її тільки з кимось, бо у Марії Олександрівни хворе серце. Люблячий Михайло Дем'янович ніби передчував недобре: у Новомосковську письменниці стало зле, й вона одразу ж поїхала в Київ, до лікарів. У березні 1886 року, коли мати була ще в Києві, Богдан захворів. У Монте-Карло помер видавець П'єр-Жуль Етцель. Повернувшись у Богуслав, Марія Олександрівна не знайшла більше сил боротися й відгородилася від зовнішнього світу. У неї постійно був пригнічений тяжкий настрій, у взаєминах з людьми вона була збуджено-нервова. Вона намагалася ні з ким не розмовляти, не бачитися, тижнями, місяцями не виходила з дому. Це була, мабуть, найтяжча пора для подружжя Лобачів-Жученків.

Улітку будинок у Хохітві, що будувався для начальника 3-ї округи, був завершений, і родина перебралася в це мальовниче село. Сам будинок був двоповерховий, на кам'яному фундаменті, з великим садом. І стояв він на березі Росі. Може, час, а може, навколишня краса повернули Марії Олександрівні сили. І. С. Нечуй-Левицький так описував Хохітву того часу: «Хохітва було невелике село коло самого Богуслава, розкидане по правому високому березі Росі, між рядами чималих гір. За Россю була чудова картина. Над самою водою стояла висока, але не широка скеля, ніби стіна з каміння. <…> Під скелею росли лози та очерет. Серед Росі неначе лежав невеличкий острівець з

прездорового каміння, без ладу накиданого купками. За кам'яною стіною було видно понад Россю ряд невисоких гір. На горах зеленів густий старий ліс. Коло острівця шуміла вода на порогах, темніла, наче стежка, чорна гребля, а під самою крутою скелею стояв млин. На горах, на горбах, у вузьких долинах була розкидана Хохітва». На новому місці Марія Олександрівна зустрічалася з селянами, допомагала їм, чим могла, уважно слухала й занотовувала влучні вислови, незнайомі українські слова. Садиба письменниці дуже подобалась, вона навіть у листі до старої приятельки написала: «Пишу, щоб ти знала, що мене ще вовк не з'їв, а жива і здорова і гуляю по такому саду, що йому і краю нема, і тече через його Рось – все так, як я люблю». Такі ж оптимістичні й листи до старшого сина. Мати повідомляє, що Михайло Дем'янович і Боря здорові, а вона чекає не дочекається, коли вже він дихне вільним повітрям.

Марія Олександрівна не полишає спроб допомогти синові. Навіть хворіючи й перебуваючи в Києві на лікуванні, письменниця пише про справу Богдана в Петербург Анатолію Федоровичу Коні (1844—1927). Жінка сподівається, що юрист не забув старої дружби і відповість їй, а може, й порадить щось. Богдан Опанасович перебував в одній камері з кримінальними злочинцями й писав матері, що побутові проблеми – то дрібниці, а от життя серед морально покалічених людей насправді страшне. У січні 1887 року Олександр III розв'язав нову справу Б. Марковича адміністративним шляхом, запропонувавши звільнити його з-під варти й вислати в Астраханську губернію під нагляд поліції на три роки. Марія Олександрівна бажає поїхати до сина, але Михайло Дем'янович дуже боїться відпускати дружину після хвороби саму. Борис був замалим для того, щоб супроводжувати матір, а Євгенія, дружина Богдана, була зайнята й не могла так швидко вибратися до чоловіка. Лобачу-Жученку вдалося отримати відпустку на сім днів, і він вирушив на Катеринославщину разом з дружиною. У лютому 1887 року Марко Вовчок з чоловіком приїхали до Новомосковська й зустрілися з Богданом. Доля приготувала їм нове лихо: Богдана було наказано відправити до місця заслання етапом. Марія Олександрівна писала клопотання, що через поганий стан здоров'я її сина не можна так доставляти в Астраханську губернію, але клопотання відхиляли. В'язничний лікар підтвердив, що Богдана не можна відправляти етапом, він цього не витримає. На щастя, до слів лікаря прислу́хались. Через постійне нервування й неспокій сама Марко Вовчок знову захворіла, так що пробула в Новомосковську до кінця місяця і аж у квітні вирушила в Хохітву.

Микола Чернишевський

Стан здоров'я письменниці дуже погіршився, у листі до старшого сина Марія Олександрівна пише: «Погано мені, лебедику, і, мабуть, краще й не буде. Дуже схоже на початок кінця. Я сама бачу, що дуже змінилася навіть після Новомосковська». У травні 1887 року Богдан Опанасович прибув на місце заслання – до Астрахані. Там Богдан відразу відвідав Миколу Чернишевського, який дав високу оцінку творчості Марка Вовчка. Розповідаючи Марії Олександрівні в листі про зустріч і слова М. Г. Чернишевського, Богдан просто умовляв матір: «Хороша моя, будь ласкава, берися до праці! Твій розум не втратив своєї гостроти, твоя душа, як і колись, ясна й чутлива, ти можеш гарно писати, я в тому глибоко переконаний. Скільки вже разів я казав про це! А тепер така підтримка, як думка Миколи Гавриловича!» З відповіддю Марія Олександрівна не забарилася, її великий лист Богданові насправді був адресований М. Чернишевському. Письменниця розповідає про своє життя, просить допомогти влаштувати працю одного літератора-початківця (свою власну), відповідає письменникові, що листів М. Добролюбова у неї, мабуть, залишилося мало (М. Чернишевський запитував про них), бо деякі папери загубилися. Пізніше письменниця передасть М. Чернишевському всі знайдені у себе листи М. Добролюбова і пообіцяє написати спогади про зустріч і знайомство з Миколою Олександровичем у Неаполі.

Перебуваючи в Києві на лікуванні, Марко Вовчок поволі відновлює свої давні знайомства, чому її друзі дуже раділи. До речі, у записнику Івана Франка (1856—1916) його рукою було занотовано, за якою адресою, через кого можна зв'язатися з Марком Вовчком, і зроблено це було в ті роки, коли письменниця не бажала, щоб її хтось турбував. Це доводить, що наполегливі люди могли знайти письменницю, відновити старі, перервані зв'язки. Сучасники згадували, що у Богуславі Марія Олександрівна вже не була такою відлюдницею, якою приїхала на Кавказ. Звісна річ, вона й далі зберігала своє інкогніто, але в Києві, дорогому їй за спогадами молодості і куди вона часто їздила, хоч і не було необхідності в лікуванні, вона зустрічалася з деякими людьми, що були їй до душі і знали її літературне минуле. З багатьма познайомилась і в самій околиці Богуслава. Були поляки, з якими вона любила розмовляти їхньою мовою і обмінювалась польськими книжками; були і євреї з бідняків, але найбільше було зв'язків із селянами-малоросами, Марія Олександрівна не поривала листування з ними все життя.

Наприкінці 1887 року Марія Олександрівна у листі синові повідомляє, що з грошима у сім'ї тепер дуже сутужно, але вони могли б допомагати його дружині Євгенії Голубовській, посилаючи їй двічі на тиждень посилку з продуктами. Богдан перебував під гласним наглядом, тому Євгенію в листах називали Д., першою літерою прізвиська, що дав їй чоловік – Дамаянті. Через деякий час Євгенія приїде до Богдана Опанасовича. Хвилює Марію Олександрівну запальний характер старшого сина, який весь час із кимось з'ясовував стосунки, відстоював свої права. Мати радить: «…постарайся поводитися в таких випадках, як Богдан Хмельницький, на честь якого одержав ім'я: він, коли міг, захищався від несправедливості, як вовк, а коли був безсилий, то казав: "Де не вистачає вовчої шкури, настав лисячу"…». Богдан Опанасович почав перекладацьку роботу й звернувся по допомогу до М. Чернишевського, який підтримав сина Марка Вовчка й з 1888 року листувався з ним, виявляючи майже батьківську турботу. Письменник звертається до видавців з проханням надати перекладацьку роботу Богдану Марковичу, просить знайомих надіслати йому необхідні книжки. І Богданові, й М. Чернишевському хочеться, щоб Марко Вовчок знову взялася за роботу. М. Чернишевський запитує її в листах, чи не має вона чого для друку, Богдан розповідає про свої кроки на важкому шляху перекладацької діяльності. А Марію Олександрівну в той час хвилювало й, що найважливіше, радувало зовсім інше. Мати розповідала про успіхи у навчанні Борі, який крім занять із учителем за програмою гімназії опановував столярне і палітурне ремесло, землеробство і садівництво. Марія Олександрівна захоплено писала старшому синові: «Уяви собі, що Боря вже вільно читає французькі книжки. Це тішить мене. І я, виходить, можу ще щось зробити». Успіхи Бориса додають віри в свої сили, і Марко Вовчок поступово відроджується, у неї знову з'являється бажання працювати, писати, перекладати. М. Чернишевський у листі до редактора журналу «Русская мысль» Вукола Лаврова писав: «Я ніколи у вічі не бачив цієї благородної жінки, цього найобдарованішого з російських оповідачів після Лермонтова і Гоголя. Я й не листуюся з нею. Але я бачуся з її сином, який живе тут. Через нього я одержав її згоду на те, щоб я потурбувався про нове (перше повне) видання її творів. <…> Я перед появою цього видання в друку напишу статтю про твори Марка Вовчка». М. Чернишевський активно береться за видання творів Марка Вовчка, він веде переговори з видавцями, з'ясовує фінансові питання видання, одночасно підштовхуючи письменницю до створення чогось нового. Богдан пише матері, що для видання її творів необхідно написати щось нове, «хоч невеличку повість». М.

Чернишевський звертається до керуючого справами видавництва, розповідаючи про письменницю: «Я високо ціную її талант; як на мене, вона була найталановитішим з усіх наших белетристів епохи післягоголівської. Але в неї не було особистого високого становища, яке було в Тургенєва, гр. Толстого, не було і близької особистої дружби з журналістами, як у Гончарова і Достоєвського. Чи не тому її хвалили менше, аніж їх?» На жаль, не всім планам Миколи Гавриловича судилося здійснитися, у жовтні 1889 року Чернишевський помер.

Сумніви щодо авторства

У 1889 році Пантелеймон Куліш у листі до літературознавця Омеляна Огоновського (1838—1894) розповів, що автором «Народних оповідань» треба вважати не лише Марка Вовчка, але й її чоловіка.

Пантелеймон Олександрович Куліш був першим видавцем та редактором творів Марка Вовчка. Але незабаром приязнь між обома митцями переросла в неприязнь, більше того, П. Куліш пустив поголоску-наклеп, що буцімто «Народні оповідання» писала не Марко Вовчок, а вона разом із чоловіком Опанасом Марковичем – відомим українським етнографом. Після того в українському літературознавстві з легкої руки П. Куліша увійшло в традицію піддавати сумніву авторство Марка Вовчка. Тут хочеться згадати один цікавий факт, який дає повне уявлення про особистість письменниці. У 1903 році в газеті «Русские ведомости» з'явилася стаття мемуариста Л. Пантелєєва, в якій він дуже негативно охарактеризував П. Куліша. Обурена таким ставленням, Марко Вовчок написала листа до редакції газети, захищаючи покійного Пантелеймона Олександровича. Марія Олександрівна звернула увагу на позитивну роль Куліша на початку його діяльності; подальшу деградацію пояснювала тяжким психічним захворюванням.

О. Огоновський у 1889 році, на жаль, підхопив інсинуацію П. Куліша й подав її у своїй статті у львівському журналі «Зоря». Пізніше цю думку підтримала Олена Пчілка (Ольга Петрівна Косач-Драгоманова (1849—1930)), розгнівана на те, що її зарахували до послідовників Марка Вовчка. У 1892 році у журналі «Зоря» була надрукована заява українських письменників (це були Борис та Марія Грінченки), обурених висловами Олени Пчілки на адресу Марка Вовчка. Вони зазначали, що навіть коли Маркович писала разом із чоловіком – все одно треба тільки дякувати їй за внесок в українську культуру. Не можна лаяти росіянку за те, що вона росіянка. У 1893 році газета «Новое время» нагадує про сумніви щодо самостійності авторства Марка Вовчка і пропонує Маркові Вовчку «повідати таємницю» своєї творчості нібито маловідомою їй українською мовою. Розповідаючи про всі ці події в листі до Богдана, Марія Олександрівна напише: «Мир їм усім».

У 1896 році у словнику Брокгауза і Єфрона, в статті «Маркович М. О.» історик літератури Семен Венгеров (1855—1919) висловить сумнів щодо авторства Марка Вовчка. Цю статтю буде передруковано в «Новому енциклопедичному словнику»

1915 року.

Мовознавець та історик літератури Олександр Михайлович Колесса (1867—1945) в доповіді, яку він виголосив у Науковій академії у Львові з нагоди сторіччя відродження українсько-російської писемності, дуже добре відгукнувся про творчість Марка Вовчка, зазначивши, що її можна поставити на перший план з-поміж борців з кріпацтвом у літературі. Однак науковець повторив необґрунтоване твердження Огоновського про співавторство письменниці з чоловіком. Також підтримав цю думку рецензент В. (очевидно, фольклорист і етнограф В. Гнатюк), що написав рецензію на книжку Марка Вовчка «Народні оповідання, т. III, переклав Василь Доманицький. Львів, 1904». Основним доводом рецензента було те, що мистецький рівень українських творів Марка Вовчка вищий, аніж рівень російських.

Тільки після смерті письменниці розкрити загадку взявся літературознавець, видавець повного «Кобзаря» Т. Шевченка Василь Миколайович Доманицький (1877—1910). У вересні 1907 року, готуючи реферат про творчість Марка Вовчка, він написав: «Поспішаю якнайшвидше реабілітувати обличчя покійної, яку безпідставно ображали не лише ціле життя, але й після смерті… Це з приводу того, що автором, мовляв, був чоловік, а вона вкрала його славу та собі присвоїла. Тепер усе це я сподіваюся фактично назавжди спростувати». Дослідивши рукописи письменниці, він дійшов остаточного й переконливого висновку, що автором «Народних оповідань» та інших україномовних творів, підписаних псевдонімом Марко Вовчок, був не хто інший, як Марія Вілінська-Маркович. Свої висновки вчений опублікував у 1908 році в «Записках наукового товариства імені Т. Шевченка» (т. 84) і в журналі «Літературно-науковий вісник» (1908. – Кн. 1), зазначивши тільки, що заголовки до оповідань Марка Вовчка, котрі редагував П. Куліш, вигадав сам редактор, – авторські рукописи були без них. Сама Марко Вовчок авторства свого ніколи не обстоювала – була-бо гордою і не ганялася за марнотною славою, як багато хто із її колег. Вірна своєму характеру, письменниця вважала принизливим для себе спростовувати ці наклепи, щось пояснювати й доводити.

Знову за роботою

У січні 1890 року закінчився строк заслання Богдана Марковича. З Богдана Опанасовича було знято гласний нагляд (замінено негласним), йому заборонили протягом трьох років жити в столиці й в університетських містах. Син Марка Вовчка оселяється в Саратові й влаштовується на роботу в газету «Саратовский листок». Марія Олександрівна в цей час турбується вибором фаху для молодшого сина, вона радиться з Богданом: «Яке училище чи інститут кращі, на твою думку? Університет надто вже осквернений останнім часом. Боря, власне, хоче в моряки…» Водночас письменниця пише нові твори, підписуючи їх псевдонімом Лікар Приймо (до речі, це прізвище реальної людини, знайомого Марії Олександрівни). Для підготовки сина до вступу в училище батьки привозять його в Київ і поселяють у сім'ї знайомого Гребенникова. Цього ж року Іван Франко в одній зі своїх статей напише: «Шевченка і Марка Вовчка я вважаю найбільшими талантами нашої дотеперішньої літератури, найбільшими майстрами нашого слова…»

У 1891 році Марія Олександрівна висилає синові в Саратов початок оповідання «лікаря», зауважуючи, що поки лист дійде, вона завершить твір і перешле фінал. Коли Богдан запропонував матері підписати твір все ж таки ім'ям Марко Вовчок, Марія Олександрівна навіть обурилася й категорично заперечила.

Щоб вирішити долю Бориса, сім'я зібралася в Хохітві на раду, з Саратова приїхав Богдан, а з Києва – Борис, і було прийнято рішення, що навчання молодшого сина продовжиться в реальному училищі в Саратові. Там він буде знаходитись під доглядом і керівництвом Богдана. Без сина Марія Олександрівна засумувала, вона писала Борису: «В саду гарно дуже… було б, якби ти був тут. Рось стала така якась тиха, наче теж занудьгувала». Для того щоб молодший син був законним сином Лобачів-Жученків і мав змогу вчитися, його офіційно всиновлюють. Посвідка, видана з Київського окружного суду, свідчила: «…син Борис, за ухвалою Київського окружного суду, який відбувся 28 липня 1891 року, визнаний усиновленим сином колезького асесора Михайла Дем'яновича та його дружини Марії Олександрівни Лобач-Жученко…» Доля склалася так, що Богдан не зміг вчасно подати заяву Бориса про допуск до вступних іспитів, бо не отримав від батьків усіх необхідних документів. І Михайло Дем'янович поїхав у Вінницю, де поселив Бориса в учителя малювання і креслення реального училища Якова Якобсона для підготовки до вступу в цей заклад. Борис успішно склав іспити й був зарахований до 6-го

класу училища. Михайло Дем'янович писав дружині: «Я розмовляв з директором реального училища про його, Борине, захоплення флотом. Він вважає, що це захоплення може минути й само по собі, але якби йому справді трапилась нагода побувати на морі, тільки не як туристові, а як матросу зі всіма тяжкими обставинами служби, знегодами, поганою їжею, небезпеками для життя та інше, то все захоплення виразилося б тільки в бажанні кататися човном…» Коли Борис закінчить сьомий клас реального училища (травень 1894 року), батьки дозволять йому поїхати в Астрахань і стати там матросом на парусній шхуні «Голубка».

Через деякий час Борис, живучи й навчаючись у Вінниці, почав підробляти репетиторством. Михайла Дем'яновича наказом перевели з Хохітви в Саратов. Туди ж перевели в сьомий клас реального училища й Бориса. У грудні 1893 року, владнавши всі побутові справи, Лобачі-Жученки переїхали в Саратов. Якийсь час сім'я живе майже разом, однак, перебуваючи поруч із дітьми, Марія Олександрівна все ж мріяла коли-небудь знову повернутися на Богуславщину, яку згадувала з великою теплотою.

Поволі письменниця знову втягується в роботу, підтримує листування з видавцями, які або просять дозволу на друкування її старих творів та перекладів, або просять надіслати нові, пропонують співробітництво. Адреса письменниці вже не є таємницею. У серпні 1894 року Борис вступив до Петербурзького технологічного інституту. Мати пише йому: «Пройдися Фонтанкою і поміж Єгипетським та Калинкінським мостами побачиш цегляний будинок А. І. Нассена. Він вирізняється серед усіх інших будинків своєю гарною будовою.

З цього будинку колись тебе виносили гуляти в голубому капорі, а вечорами ти дивився з одного його вікна на вогні і казав: "Кунь", тобто "вогонь"». Мрії Бориса про море не зникли, він бажав перевестися з технологічного інституту в технічне училище в Кронштадт, яке готує інженерів-механіків флоту. В Петербург перебирається й Богдан. Марія Олександрівна сумує в Саратові, їй самотньо без дітей, вона невдоволена погодою в місті, мріє про Рось, про сад. У листі до Бориса вона радить синові по закінченні іспитів в інституті поїхати кудись подорожувати: «Я б на твоєму місці (та й на своєму, якби можна всім разом) просто за кордон, у Константинополь, а там – в інші місця, де дихається у всіх відношеннях легше, ніж у Саратові». Борис частково дотримався поради матері, він влаштувався практикантом на великий пароплав «Трувор», який ішов з Петербурга на Батум, навколо Європи, із зупинками в Плімуті, Алжирі, Константинополі. Після Батума Борисові обіцяли на «Труворі» штатне місце. Марія Олександрівна дуже раділа

здійсненню синових мрій, вона писала йому: «Отже, мій любий будівничий “Наутілусів” у Абрау пливе через Гібралтар! Здається, капітан Немо саме коло Гібралтару натворив чогось дивовижного». Коли подорож завершилася, Борис Михайлович залишився на пароплаві «Трувор» мастильником ще на один рейс у Батум і назад до Новоросійська, звідки він поїхав до батьків у Саратов. Саме в цей час Борис закохується й збирається одружитися, про що й повідомляє батькам.

Погіршуються справи на службі в Михайла Дем’яновича. На нього написали скаргу, що нібито він допускав службове зловживання, коли був наглядачем 3-ї Богуславської округи. Щоб усе з’ясувати й в усьому розібратися, Лобач-Жученко їде в Петербург. Зустрічаючись із чиновниками й знайомими, Михайло Дем’янович обмірковує перспективу переходу на службу в міністерство землеробства. Треба було вирішувати справу з наклепом, і Богдан радив подати в суд на того, хто написав скаргу (вона була не анонімною), але, як сказала Марія Олександрівна: «Чи варто поганитися?» За той час, поки Михайло Дем’янович щось доводив, щось з’ясовував, кілька разів їздив у Петербург, він посивів. Чоловік Марії Олександрівни завжди мав вигляд молодшого за свій вік, однак проблеми зробили його голову сивою. Борис у листі писав, що не уявляє Михайла Дем’яновича сивим. Начальник Головного управління уділів Вяземський радив Лобачу-Жученку вирішувати справу з наклепом через суд. У квітні 1896 року справу передали до суду. Михайло Дем’янович під час слідства знаходився далеко від дому, бо мав перебувати там, де працював раніше, адже повністю перевірялася вся його діяльність. В одному з листів, надісланому перед річницею спільного життя, Марія Олександрівна написала чоловікові: «Любий, любий, дорогий, думаю, що повернешся додому, знову будемо вкупі, святкуватимемо, незважаючи на всі знегоди, своє 25-річчя радостей і горя разом. Хіба у багатьох таке 25-річчя? Подумай».

Нарешті вибралася з Саратова й Марія Олександрівна. Вона поїхала до Москви за дозволом друкувати в її «Повному зібранні творів», що видавалося в Саратові, деякі твори, які заборонив Петербурзький цензурний комітет. Усі справи вдалося добре владнати, і в 1896 році з’явився перший том «Повного зібрання творів» Марка Вовчка. Другий вийшов уже на початку 1897 року.

Зовсім дорослим став молодший син Марка Вовчка. Восени 1896 року Борис одружується з Єлизаветою Миколаївною Вальковою.

Узимку 1897 року Богдан приїжджає до Михайла Дем’яновича й Марії Олександрівни, щоб допомогти їм у Богуславі оформити письмові показання свідків. Також Богдан

обговорює з матір'ю невирішені питання друкування «Повного зібрання творів». Марія Олександрівна продовжує вносити правки, розташовувати твори, подавати їх до цензурних комітетів. Михайло Дем'янович зібрав необхідні свідчення, підготувався до розгляду судової справи. Нарешті, після довгого нервування, з'ясовувань, поїздок, спілкування з людьми, консультацій у юристів, настав день розгляду справи. Це сталося 25 вересня 1897 року. У Київській судовій палаті складено позитивний для Лобача-Жученка висновок у його справі. Михайло Дем'янович виграв справу, довів свою невинність. Пізніше, коли родині офіційно надішлють висновок у його справі, Михайло Дем'янович сумно зауважить, що треба попросити Богдана, щоби він надрукував примірників сто цього висновку!

Марія Олександрівна продовжує займатися перекладами. У 1898 році в газеті «Саратовский дневник» друкуються її переклади творів польського белетриста Клеменса Юноші (псевдонім К. Шанявського (1849—1898)) «Ранок поміщика», «Утікач», «Жіноча душа». З'являються також переклади Болеслава Пруса (1847—1912), підписані криптонімом М. В. Можна припустити, що це Марко Вовчок. У жовтні Марія Олександрівна поділиться радістю з меншим сином: у неї тепер постійна, добре оплачувана робота в «Русских ведомостях» і в найближчих номерах він може прочитати її переклади. Саме в цьому виданні з'являється оповідання Клеменса Юноші «Голодранець» у перекладі Марка Вовчка.

Спокій і праця

Справи в усіх членів родини йшли настільки добре, що Марія Олександрівна почала хвилюватися, бо звикла, що за щастя треба платити, і то платити найдорожчим. Вона написала Богданові, що дуже непокоїться суцільними удачами і запитує: «…чи не доведеться розплачуватися з лихварськими процентами?» Приємною новиною для сина було те, що ставропольський губернатор запропонував Михайлові Дем'яновичу гарне місце. І батьки, звичайно ж, поїдуть із пильного й нецікавого Саратова. Письменниця співпрацює в часописі «Русские ведомости», перекладає для газети «Саратовский дневник», активно листується. Одного разу вона напише чоловікові: «Я трошки запрацювалася і почуваюся стомленою». На жаль, давалися взнаки вік і період відносного затишшя в літературній діяльності. А Михайло Дем'янович планував перейти до іншого відомства, але для цього йому треба було звільнитися, що він і зробив у грудні 1898 року. Пенсію Лобачу-Жученку призначили в 375 карбованців на рік. Марія Олександрівна отримувала нові й нові пропозиції співпраці. Київське товариство грамотності просить її дозволу надрукувати щось із творів Марка Вовчка. Письменниця обережно цікавиться діяльністю й статутом Товариства й, лише отримавши звіт, дозволяє публікувати свої твори (це були оповідання «Викуп», «Свекруха», «Отець Андрій», «Максим Гримач», «Данило Гурч», «Два сини»). Випустивши перший номер журналу «Женское дело», редактори також звертаються до Марка Вовчка за підтримкою, просять щось новеньке з написаного, бажано б спогади. Навіть її новий роман «Отдых в деревне», що його почали друкувати в журналі «Русская мысль», отримує схвальну оцінку: «Новий твір пані Вовчок задуманий дуже цікаво і відзначається тим тонким гумором, який притаманний цьому авторові і, здається, на жаль, так рідко трапляється у інших авторів». Секретар Товариства аматорів російської словесності при Московському університеті звернувся до письменниці з проханням дати письмову згоду вступити до товариства (у 1900 році Марка Вовчка оберуть почесним членом цього Товариства). Члени Товариства допомоги жінкам, які вчаться, просили взяти участь у збірнику, який планували видати найближчим часом. Було закінчено друкування сьомого тому «Повного зібрання творів» Марка Вовчка. У серпні 1899 року Марія Олександрівна завершила роботу над твором «Предприимчивый Шмель. Краткая история Шмеля (Украинская сказка)». Якби до всіх приємних подій можна було ще додати молодість і здоров'я! Марія

Олександрівна писала чоловікові: «Встаю о 6-й, інколи о 5-й, лягаю о 9-й, а буває й раніше, бо ввечері боюся писати й читати. Весь час так болять очі, що думала осліпну на праве. Тепер трошки краще, але болять ще, запалення не зовсім минуло».

Усе добре складалося й у справах Михайла Дем'яновича, у лютому 1899 року його було призначено на службу по міністерству внутрішніх справ на посаду земського начальника 2-ї дільниці Александровського повіту Ставропольської губернії. Марія Олександрівна вирішувала побутові справи в Саратові й збиралася до чоловіка. У квітні 1899 року письменниця нарешті приїхала в Александровське, супроводжував її Богдан зі старшим сином від другого шлюбу Сергієм. Оселившись на новому місці, Марія Олександрівна напише Борису: «Тепер ми влаштувалися. Є де купатися, є екіпаж, маємо що їсти й пити, будинок доведено до пуття».

Борис, що жив із сім'єю в Петербурзі, писав батькам: «Роботи в мене багато, а проте встигаю і за громадським життям стежити…». Активна зацікавленість громадським життям призвела до того, що через студентські заворушення у січні 1899 року Бориса Лобача-Жученка було виключено з Петербурзького технологічного інституту. На щастя, Борис зумів дуже швидко відновитися, а у червні 1899 року закінчив інститут. Мати надіслала синові сто карбованців і просила його гарно відпочити, купити собі костюм. Вона зауважує: «Пам'ятай, моя люба дитино, що все буде, а твоїх 23—24-х років уже не буде – вони не вернуться, і багато чого, що тепер тішить тебе, пізніше вже не тішитиме». Борис Михайлович стажувався на кораблі Військово-морського флоту. З Копенгагена батьки отримали лист, в якому син повідомляв, що згодився залишитися у кадрах флоту і його призначено молодшим інженером-механіком. У 1900 році сім'я Бориса Михайловича буде жити в Нагасакі, а він плаватиме молодшим інженером-механіком на крейсері «Владимир Мономах». Борис щиро буде запрошувати батьків у Японію, яка йому так сподобалася. Крім того, Борис Михайлович теж починає писати, він створює нарис «Доброволець Москва. 1. Свят-вечір у Босфорі» про подорож на пароплаві «Москва» з Одеси до Нагасакі. Марія Олександрівна трохи зредагувала цей нарис, і його було надруковано в газеті «Саратовский дневник». Літературна спроба меншого сина вийшла вдалою, і мати просила, щоб Борис не припиняв писати, тим більше що описаний ним Порт-Артур тепер так зацікавив усіх.

Богдан Опанасович у 1900 році також знаходить можливість побувати за кордоном. Але він поїхав у Париж, чим дуже потішив Марію Олександрівну. Вона раділа синовій подорожі, раділа, що

він відпочине й зустрінеться з друзями юнацьких років. У 1901 році департамент поліції дозволить Б. Марковичу жити в Петербурзі, взявши з нього підписку про відмову від революційної діяльності.

У 1900 році, за свідченнями Михайла Дем'яновича, найголовнішою справою Марії Олександрівни стало поповнення бібліотечного фонду п'яти волосних бібліотек. Вона добирала книжки і передплатні видання, турбувалася про їхню наявність. До речі, така робота входила в службові обов'язки її чоловіка, але Марія Олександрівна виконувала її за власним бажанням і з величезною вправністю. Служниця в домі Лобачів-Жученків пізніше згадувала про сім'ю письменниці: «Жили мої господарі скромно, але харчувалися завжди добре; умеблювання квартири було аж ніяк не розкішне, просте, вирізнялися лише меблі чудової французької роботи, рояль і піаніно. Основне багатство Марії Олександрівни – книжки, якими вона дуже дорожила. Велика любителька природи, хазяйка моя багато часу приділяла доглядові за садом і квітами. Я прожила 70 років, але ніколи не бачила такої різноманітності квітів, яка була в саду, на подвір'ї і в палісаднику біля квартири Лобача-Жученка. Взагалі в неї були руки на всі штуки: чудово вишивала, плела мереживо, штопала». Коли почалася російсько-японська війна (січень 1904 року), Марко Вовчок без вагань відгукнулася на заклик «Самарской газеты» і надіслала зі своєї бібліотеки, свого найбільшого багатства, пакунок «російських книжок різних назв вагою понад три пуди» в Самару для санітарних поїздів, що їхали на Далекий Схід.

Восени 1901 року сталася визначна подія: в Києві було розпочато друкування третього видання «Народних оповідань» Марка Вовчка з передмовою П. Куліша (взято з видання 1858 року). Книжка надійде у продаж у 1902 році. Восени 1902 року в журналі «Киевская старина» вперше українською мовою було надруковано казку Марка Вовчка «Чортова пригода» з присвятою Т. Шевченку. Редакція журналу з цією публікацією повідомляла, що Шевченко заповідав Маркові Вовчку обробляти народні казки. «Чортова пригода» – одна з написаних за Поетовим заповітом. Гонорар за казку (40 карбованців) Марія Олександрівна попросила переслати Товариству імені Т. Г. Шевченка для допомоги незабезпеченим студентам.

Як згадували знайомі сім'ї Лобачів-Жученків, єдина людина з александровських інтелігентів, що часто бувала в них, – це завідувач двокласної школи учитель Калінін. Але дуже частими й бажаними гостями були місцеві селяни, з якими Марія Олександрівна подовгу розмовляла. Письменниця вміла слухати

оповіді своїх співрозмовниць про їхнє життя, негаразди, тяжку долю та злидні. Знайомим селянам Марія Олександрівна й Михайло Дем'янович завжди помагали. Якщо треба було допомогти з улаштуванням на службу, щось порадити в юридичних справах, потурбуватися про дитину, що поїхала в місто, або просто поділитися грошима, Лобачі-Жученки завжди простягали руку допомоги. Часто в будинок до Лобачів приходили селянські діти. З ними Марко Вовчок швидко знаходила спільну мову, щось їм розповідала, читала казки, пригощала смачненьким.

Страшенно тяжкий час…

Минуло вже три роки служби Бориса Михайловича на Далекому Сході, і він вирішив скористатися правом на шестимісячну відпустку, щоб навідати батьків. Улітку 1903 року Борис із дружиною і трьома дітьми повертається в Росію, і вони разом їдуть до батьків в Александровське. Борис був у відпустці, але знав, що війна з Японією неминуча, тому його можуть будь-якої хвилини послати на Далекий Схід. Перебуваючи в Петербурзі, Борис Михайлович часто зустрічався з Богданом, допоміг йому влаштувати зустріч із сином Богданом від першого шлюбу, очікував переводу на Балтійський флот. Наказ про призначення Бориса Лобача-Жученка на Балтійський флот був підписаний у грудні 1903 року. Син запрошував батьків приїхати до них у Петербург, бо діти скучили за бабусею й дідусем, а мати зможе в столиці ще й зустрітися зі старими знайомими й, може, владнати якісь літературні справи.

Навесні 1904 року в родині Бориса Михайловича народжується син, якого назвали Михайликом. Розповідаючи батькам у листі про цю радісну подію, Борис також повідомляв, що він заробляє до 400 карбованців на місяць кореспонденціями в газеті «Биржевые ведомости» (там друкувалися статті Б. Лобача-Жученка з морських питань за підписом «Б. Л.» та «Л.»). У цій газеті постійно працював і Богдан Маркович, який писав фейлетони на суспільно-побутові теми, підписуючись псевдонімом Богданов М. Марію Олександрівну в цей час хвилювала доля іншого онука, Юрія (син Богдана), якого вона не знала й ніколи не бачила, але який зараз воював із японцями на «Рюрику». Вона просить Богдана надіслати їм добру карту воєнних дій і зауважує: «Страшенно тяжкий час. Якось не дихається…» У серпні 1904 року під час бою ескадри владивостоцьких крейсерів з японською ескадрою було пошкоджено крейсер «Рюрик», і його потопив свій екіпаж. Інженера-механіка Юрія Марковича разом з іншими 625 членами екіпажу підібрали з води японці, і він потрапив у полон.

Борис Михайлович був свідком жахливих подій 9 січня 1905 року й описав те, що сталося, у листі до батьків. Також він повідомляв про одержання посади наглядача за будівництвом міноносців на заводі Крейтона в А́бо (тепер м. Турку, Фінляндія). Ця посада звільнила його від призначення на ескадру адмірала Рождественського, куди його мали послати. Богдан у цей час пропонує Марії Олександрівні видати вибрані твори Жуля Верна у її перекладі. Юридично вона має право це зробити, а всі

видавничі питання може вирішити Борис, бо він людина практична й має, як вважав Богдан, вільний час. Марко Вовчок погоджується з пропозицією сина, вона нарахувала чотирнадцять перекладених нею романів Жуля Верна. Та й через деякий час Богдан охолонув до свого проекту видати твори Жуля Верна. Борис тим часом забрав із Петербурга свою сім'ю. У листі він запрошував до себе батьків улітку, тільки радив запитати в лікарів, чи можна Марії Олександрівні їхати у Фінляндію. Також розповідав, що його можуть відрядити в Париж на завод Бельвіля в Сан-Дені приймати парові котли.

Марія Олександрівна уважно слідкувала за воєнними подіями. Вона тяжко переживала кожне кровопролиття, особливо вразила її трагедія Цусіми. Друг родини С. Ращенко згадував: «Вона тремтячим голосом говорила: "Надто тяжко бути свідомим загибелі такої маси ні в чому не винних людей, посланих на очевидну смерть"». Вражений подіями Цусіми Борис у листі зауважує, що видання Жуля Верна добра справа, але не зараз, бо добре розходяться тільки політичні брошури. Богдан не помилявся щодо практичності Бориса, який доречно радить матері надрукувати зараз свої літературні спогади, які в епоху реформ мали б надзвичайний успіх. Через деякий час Бориса Михайловича, як він і передбачав, посилають у відрядження в Париж. Він виїздить туди з дружиною, а з дітьми залишається Євгенія Петрівна, Богданова дружина, яка саме приїхала з Петербурга.

Михайло Дем'янович одержав на місяць відпустку, і подружжя Лобачів-Жученків збирається поїхати в Нальчик. А в листопаді 1905 року Михайла Дем'яновича було звільнено у відставку з мундиром і пенсією. За якоюсь сумною посмішкою долі, через місяць подати у відставку запропонували й Борису Михайловичу Лобачу-Жученку. Причиною цього була його участь у політичній демонстрації в місті Або. На його доповідній записці олівцем було зроблено запис: «Політично неблагонадійний. Подати у відставку». У резолюції начальника штабу написано: «Морський міністр, маючи дані про несхвальну поведінку штабс-капітана Лобача-Жученка, звелів запропонувати цьому офіцерові подати у відставку». У січні 1906 року Бориса Михайловича було звільнено у відставку з Військово-морського флоту. Марія Олександрівна з Михайлом Дем'яновичем виїхали до Нальчика й оселилися за три кілометри від містечка. Письменниця розповідала в листі синові про цілющий клімат та чудову природу міста, які добре допомагають хворим. Борис повідомляв батькам свіжі новини: він складає екстерном екзамени в археологічний інститут, у Петербурзі зустрічався з Юрієм Марковичем, який

шістнадцять з половиною місяців перебував у японському полоні, Богдан поїхав із сім'єю у Швейцарію. Син розпитує, як батьки влаштувалися на новому місці, й розповідає, що йому запропонували посаду інспектора класів училища далекого плавання в Ростові-на-Дону. Але Борис відчував, що служити в Ростові-на-Дону, мабуть, не пощастить. Повідомляє батькам, що зараз він із сім'єю живе на дачі під Або. Також син радить батькам звернути увагу на непоганий журнал «Былое», в який мати могла б відправити свої спогади. У наступному листі Борис повідомлятиме, що одержав у Петербурзі місце в училищі далекого плавання й незабаром поїде в Фінляндію по сім'ю. Син дуже стурбований, що батьки на зиму залишаються в Нальчику. Будинок був ще невлаштований, та й гарних лікарів немає. Борис запрошує батька й матір на зиму в Петербург. Однак Марія Олександрівна знову й знову розповідала синам про чудовий клімат Нальчика й просила не хвилюватися. Письменниця пересилає Богданові для публікації листи О. Герцена та його портрет. Тільки просить не зазначати її теперішнього прізвища – Лобач.

Останні місяці

Наприкінці грудня 1906 року Марія Олександрівна почувалася дуже погано. Стан здоров'я не покращувався, і довелося звернутися до єдиного на той час у Нальчику молодого лікаря Канукова. Богдан у листах розповідав про справи з друкуванням листів Герцена, а Борис написав два окремих листи: матері й батькові. Лист до Марії Олександрівни був заспокійливим і турботливим, у листі до батька Борис Михайлович наполягав на перевезенні матері в Петербург або в Москву, де їй зможуть надати кваліфіковану медичну допомогу. У лютому було загострення хвороби. Марія Олександрівна відчувала, що полегшення вже не буде, й висловила якось чоловікові свій жаль з приводу незакінчених творів, нездійснених планів… Але на якийсь дуже короткий час хвороба відступила, біль втамувався, настало короткочасне поліпшення стану. Борис знову писав батькові, що сталося те, про що він попереджав: мати залишилася без лікаря. Син знову радить Михайлові Дем'яновичу переїхати хоча б у П'ятигорськ, якщо вони не хочуть у Петербург. Борис не помилявся: медична допомога була не на дуже високому рівні. Лікар Кануков виїхав з Нальчика, а новий лікар, Кондрашов, часто бував у хворої, але приписав їй величезну кількість ліків у великих дозах. Борис у листі бажає матері якнайшвидшого одужання і обіцяє, як тільки дозволить робота, приїхати до них. А батькові на окремому аркуші повідомляє, що Богдан уже вирушив у Нальчик. У березні Богдан Опанасович приїхав у Нальчик. Марія Олександрівна дуже змінилася: вона схудла, спала з тіла, з'явилися глибокі зморшки, але обличчя й очі здавалися бадьорими й у волоссі не було жодної сивої волосинки. Їй було 73 роки. Розум письменниці ще був гострий і ясний, вона розпитувала сина про громадське життя Петербурга, про «нових людей», про уряд. Пізніше Богдан згадував, що материна оцінка сучасних подій і найближчого майбутнього виявилась глибоко песимістичною і багато в чому цілком правильною.

Борис показав рецепти ліків, що були прописані Марії Олександрівні, гарному петербурзькому лікареві, й той сказав, що ліків забагато. Син пише про це батькові, а також детально розповідає про поради лікаря щодо харчування, режиму. Він радить їхати влітку не в П'ятигорськ, а в Кисловодськ. Борис не міг у цей час приїхати до батьків, бо його дружина чекала на дитину й дуже захворіла. Покинути її чоловік не міг, тому пообіцяв у листі до батька, що приїде, як тільки буде можливість.

Наприкінці весни Марії Олександрівні стає дуже погано. Коли письменницю відпускав біль, вона тихенько співала українських пісень. Інколи працювала, сидячи в кріслі-гойдалці під старою грушею в саду. Сил у Марії Олександрівни було вже мало, тому часто вона засинала з олівцем і зошитом у руках. На цей час у Нальчик на постійну роботу приїхав новий лікар, Сорочинський, який регулярно навідував хвору, й вона повірила в його лікування.

Але на початку липня услід за стомленим і виснаженим тілом почав здавати й мозок. Марія Олександрівна перебувала весь час в апатичному, сонливому стані. Вона лежала з заплющеними очима й не повертала голови, навіть коли хтось приходив. Розповідаючи Богданові про стан матері, Михайло Дем'янович пише: «Чи повернеться колись хоч десята частина колишньої жвавості розуму й колишньої цікавості…» Бориса не відпускали з роботи, але він швидко виконав усі нагальні справи й приїхав до хворої. Очікування сина якось підбадьорило Марію Олександрівну. Вона пам'ятала про його телеграму й не раз запитувала, коли приїде Боря. Але після першої хвилини зустрічі (а син з матір'ю не бачились чотири роки) Марія Олександрівна знову ніби згасла, стала байдужою до всього навколо. Через кілька днів у Нальчик приїхав Богдан. Мабуть, ця зустріч із найдорожчими людьми була останньою миттю повернення Марії Олександрівни до життя. І мить ця була щасливою. Вона підняла голову, подивилася на них – чоловіка й двох синів – упізнала, очевидно, зраділа, але потім поникла, як зів'яла квітка. Наступні дні їй було дуже погано. Як останній порятунок лікар Сорочинський запропонував прооперувати пухлину біля вуха. Михайло Дем'янович і сини дали дозвіл на операцію, яку було зроблено 19 липня, але письменниці не стало легше, навпаки – дедалі гіршало. Жінка вже ні на що не звертала уваги, була апатичною, інколи втрачала свідомість. 23 липня Богдан виїхав до Петербурга. Не міг більше затримуватися й Борис – він поїхав 25 липня, бо служба вимагала його присутності. Наступного дня лікар Сорочинський констатував безнадійний стан хворої: через кволу діяльність серця почалося набрякання легенів, тобто агонія. Це пекло тривало два дні… 28 липня о пів на четверту пополудні Марія Олександрівна померла в присутності лікаря Сорочинського, чоловіка Михайла Дем'яновича та доброї знайомої Анни Єшевської, яка не відходила від хворої останні дні.

Незадовго до смерті Марія Олександрівна, прийшовши на якийсь час до тями, просила чоловіка, щоб, коли вона помре, її поховали неподалік від улюбленої груші. Михайло Дем'янович пам'ятав прохання, й 30 липня Марка Вовчка поховали на її

подвір'ї на хуторі Долинському, в склепі неподалік від її груші.

Щоб поховати письменницю не на кладовищі, був необхідний дозвіл місцевих начальників. Лікар Сорочинський двічі звертався з проханням до начальника Нальчицької округи. Але той боявся, що доведеться відповідати за можливу демонстрацію під час похорону відомої письменниці, тому тягнув час, чекаючи підтримки з області. Але ж зволікати в такій справі не можна, тому лікар Сорочинський сказав, що більше по дозвіл він не прийде, а всю відповідальність за похорон у садибі чоловік померлої Михайло Дем'янович Лобач-Жученко й він, лікар Павло Платонович Сорочинський, беруть на себе. Михайло Дем'янович пізніше писав: «Ми знали наперед, що буде багато людей з Нальчика та навколишніх сіл, і, щоб влада не вважала це за демонстрацію, похорону надали подоби церковного обряду і запросили священика».

Пам’ять

Таким бурхливим, яскравим, сповненим тривог і надій було життя письменниці з чоловічим псевдонімом. Росіянки, що писала українською мовою. Не красуні, але жінки, від якої не могли відірвати очей талановиті чоловіки. Сильної, вольової, рішучої й самостійної жінки, яка вміла забезпечувати себе й родину, яка, виходячи заміж, не боялася різниці у віці зі своїми чоловіками, яка сміливо назвала онука сином, дбаючи лише про долю дитини… Надзвичайна жінка, неймовірна постать в історії культури, причому не тільки української чи російської: діяльність Марка Вовчка охоплює майже всю Європу. На своєму віку письменниця зазнала багато доброго й злого, радості й смутку, відданості й зрад, успіхів і поразок, захоплень і розчарувань. На її долю випали злобні нападки, мстиві наклепи, незаслужені образи недоброзичливців і заздрісників, зокрема тих «письменників», які вважали, що росіянка «вкрала» їхню славу. Як і кожній людині, їй були властиві болючі переживання, обурення й гнів, скорбота й туга, але вона своїх почуттів ніколи не показувала, намагалася не вступати в суперечки. Обпікшись на суперечці про переклади казок Андерсена, Марія Олександрівна більше не намагалася доводити своє авторство, оригінальність своїх творів. Письменниця ніколи не відповідала злом на зло, не опускалася до пересудів і наклепів. Не розуміючи якихось учинків близьких знайомих, вона відкрито просила пояснень, а не приймаючи поведінку й погляди якоїсь знайомої людини, переставала з нею спілкуватися.

Незадовго до смерті Марко Вовчок писала старшому синові Богдану: «Я прожила весь свій вік, йдучи однією дорогою і не звертаючи в сторону… У мене могли бути помилки, слабості, як у більшості людей, але в головному я ніколи не оскверняла себе відступництвом». Єдиний справедливий мудрець, час, розставив усе по своїх місцях, вибрав і залишив для нащадків найкраще, найцінніше. І серед цих перлів, збережених часом, знаходяться сьогодні і твори Марка Вовчка.

Письменницю пам’ятають і шанують. У 1956 році в місті Нальчику, в будинку, де Марія Олександрівна жила останні місяці, було відкрито музей-бібліотеку імені Марка Вовчка. Через деякий час (у 1978 році) його перетворили на будинок-музей письменниці. Щоразу в круглу дату її життя або смерті громадськість відзначає ювілей: проводяться наукові конференції, влаштовуються концерти, читання, перевидаються твори, друкуються літературознавчі розвідки. Окрім фотографій,

документів, перших видань творів Марка Вовчка в музеї зберігаються й особисті речі Марії Олександрівни: стіл, старовинний рояль. А на подвір'ї – могила Марка Вовчка та пам'ятник славетній письменниці. В Україні створено музеї Марка Вовчка у Немирові Вінницької області і в Богуславі Київської області. Для читачів твори Марка Вовчка є джерелом не тільки естетичної насолоди, а й пізнання однієї зі сторінок нашої історії. Вони є також багатющим і блискучим джерелом прекрасної української мови. Недарма ж великий Шевченко після першої зустрічі з Марією Олександрівною у вірші «Марку Вовчку» написав щирі й проникливі слова:

Недавно я поза Уралом
Блукав і Господа благав,
Щоб наша правда не пропала,
Щоб наше слово не вмирало;
І виблагав.